310804

2 XIV

Világosság

E számunkban:

Pszichologizmus
és antipszichologizmus

A TARTALOMBÓL

Murányi Mihály:
Pszichológia – pszichikum nélkül

Nyíri J. Kristóf:
Nemlétezők csillagfényénél

Forgács Éva:
Fény árnyék nélkül,
szín fény nélkül

Görgényi Ferenc:
Az „új regény"
antipszichologizmusa

—

Fodor Géza:
„A varázsfuvola" világképe

—

Komoróczy Géza:
A Biblia és az ókori kelet

—

Hermann István:
Lukács György drámaelméletéhez

—

Lendvai Ferenc:
Egyetemesség és dialógus

8/9

TIZENHARMADIK ÉVF. • 1972 • AUGUSZTUS–SZEPTEMBER

TARTALOM

449 **Pszichologizmus és antipszichologizmus**

451 Pszichológia – pszichikum nélkül
Murányi Mihály
A behaviorizmus antipszichologizmusáról

459 Pszichologizmus a pedagógiában
Zrinszky László

464 Nemlétezők csillagfényénél
Nyíri János Kristóf
A platonizáló antipszichologizmus értelmezéséhez

473 Fény árnyék nélkül, szín fény nélkül
Forgács Éva
Empíria és transzcendencia a századvég francia festészetében

479 Az „új regény" antipszichologizmusa
Görgényi Ferenc
A személyiség eltűnése Alain Robbe-Grillet regényeiben

486 A vasutas és a gonosz • *Farkasjáni László*

491 **Röviden**

VILÁGOSSÁG

Materialista világnézeti folyóirat

Megjelenik havonként

Szerkesztőbizottság:
Ádám György, Balló István, Bencze László, Benkő Károly, Hahn István, Koroknai Zsuzsa, Köteles István, Lukács József (főszerkesztő), Mátrai László (a szerkesztő bizottság elnöke), Munkácsy Gyula, Róka Gedeon, Zoltai Dénes

A szerkesztőség munkatársai:
Balázs György, Farkas János, Görgényi Ferenc, Kiss Károly, Lugosfalvy Ervin, Murányi Mihály, Nyíri J. Kristóf, Palkó Magda

Szerkesztőség:
V., Münnich Ferenc utca 26. Telefon: 110-800, 117-201*
Kiadja a Hírlapkiadó Vállalat
Budapest, VIII., Blaha Lujza tér 3. Telefon: 343-100, 142-220
Felelős kiadó: Csollány Ferenc
Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely postahivatalnál, kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra
Összevont szám ára: 10,— F
Előfizetési díj fél évre 24,— Ft, egy évre 48,— F

72.1470
Athenaeum Nyomda, Budapest — Ives magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

A borítón *Freskórészlet a Tahull-i San Clemente apszisából* (XII. század)

Emberi szó

492 *M. J. Lermontov:* A cserkeszfiú
Galgóczy Árpád fordítása

Tükör

502 „A varázsfuvola" világképe • *Fodor Géza*

Művészet és valóság

514 Találkozások a lehetőségekkel
Hermann István
A fiatal Lukács György drámaelméletéhez

521 A mindennapi élet álesztétikájáról
Bizám Lenke

A filozófia történetéből

524 Condorcet, avagy az emberi értelem eszkatológiája II. • *Ludassy Mária*

532 Az arisztotelészi filozófia és a teleológia
Pais István

Párbeszéd

540 Az egyetemesség alapjai és a dialógus
Lendvai L. Ferenc

A vallások történetéből

546 A Biblia és az ókori kelet • *Komoróczy Géza*
1. A „papi kódex" teremtés-története

Évforduló

556 A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetírásunkban • *Bellér Béla*
A nemesi krónikásoktól a népi írókig

Szemle

563 Nemzeti mozgalmak, történettudomány és értelmiség • *Gáll Ernő*

Könyvekről

568 Az értelmiség kialakulása és elvilágiasodása
Balázs György
Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon

Tájékozódás

572 Argentína „forradalmi" egyháza

575 Történelmi kézfogás?

576 Egy lépés hátra

Vers

520 *Simonyi Imre:* Ars poetica

Nemlétezők csillagfényénél

A platonizáló antipszichologizmus értelmezéséhez

Annál, mi van, a semmi ősebb,
még énnekem is ismerősebb,
rossz nem lehet, mivel erősebb
és tartósabb is, mint az élet,
mely vérrel ázott és merő seb.

KOSZTOLÁNYI

Miről szólnak a tagadó létezési kijelentések? Miről szól, például, az a kijelentés, hogy „az aranyhegy nem létezik"? Nyilván az aranyhegyről, ami azonban nem létezik: akkor a semmiről szól, azaz nem szól semmiről. De ha nem szól semmiről, akkor tartalmatlan, értelmetlen, és nagy rejtély, hogy hogyan értjük mégis: márpedig értjük, mert ha nem értenénk, nem tudnánk eldönteni, igaz-e vagy hamis. Létező hegyekre áttérve, ha azt mondjuk, hogy „a Kékes magasabb a Mont Blancnál", mit ír le ez a kijelentés? A Kékes és a Mont Blanc magasságának viszonyát nem írja le, hiszen a Kékes *nem* magasabb a Mont Blancnál, vagyis a kijelentés valami *nemlétezőről*, nemlétező viszonyról szól; ismét, mondanánk, *nem szól semmiről.*

Ami az utóbbi nehézséget illeti, *Protagórasz* itt arra a következtetésre jutott, hogy ha egyszer hamisan ítélni annyit tesz, mint *nem ítélni:* hamis ítélet, téves kijelentés nem lehetséges, minden ítélet, szükségképpen, *igaz. Platón* más megoldást tudott: egy az érzéki-tárgyi, változó világtól független, ahhoz képest elsődleges, változhatatlan *ideavilágot* feltételezett, és a hamis ítéletet úgy magyarázta, hogy azon keresztül *létező* dolgokat a tapasztalati világban nem létező, de az ideák világában értelmezhető összefüggésbe hozunk. Az alacsonyabb hegy is létezik, a magasabb is, valóságos az *X magasabb Y-nál* forma — a magasságkülönbség ideája — is; s ha azt mondjuk, hogy az alacsonyabb hegy magasabb a magasabb hegynél, akkor olyan viszonyt állítunk, mely ténylegesen nem áll fenn, ideálisan azonban fennáll, mint az illető hegyek ideáinak *és* a magasságkülönbség ideájának az érzéki-tárgyitól *eltérő* rendezettségben való összeolvadása. A hamis kijelentés erről az ideális viszonyról szól.

A negatív létezési kijelentések problémájától radikális módon szabadít meg *Parmenidész* tanácsa. Mivel „ami kimondható és gondolható, szükséges, hogy létezzék"[1], ami tehát nem létezik, arról beszélni sem lehet[2], a negatív egzisztenciális nyelvi szerkezetek használatát *el kell kerülni*[3]. Itt mindjárt két megjegyzést kell tennünk. Az egyik, hogy meghatározott logikai-grammatikai konstrukciókat kiküszöbölni annyit tesz, mint *ideális nyelvet* alkotni: hiszen az ideális nyelv, a logikailag hibátlan nyelv, nem más mint a köznyelv, félrevezető fordulataitól megszabadítva. A másik, hogyha végigmegyünk Parmenidész útján, valójában nem csak a nemlétezőről, de a létezőről is hallgatnunk kell.[4] „Az aranyhegy létezik" kijelentésben a „létezik" valami olyat tulajdonít az aranyhegynek, amit az „aranyhegy" *jelentéssel bíró volta* eleve feltételez, a „létezik" tehát *semmit* nem tesz hozzá az „aranyhegy"-hez, *nincs jelentése.* Nem véletlenül mondta Platón, hogy a létező ugyanolyan nehézségeket vet fel, mint a nemlétező[5], nem véletlenül jutott, jóval később, *Wittgenstein* arra a következtetésre, hogy a logikailag helyes nyelvben a világ ontológiai vonásairól egyáltalán nem eshet szó[6], és nem véletlenül vallotta *Mallarmé* sem, hogy a világ lényegét megjelenítő költészet ideálja „a néma vers, csupa fehérből"[7].

Russell, a maga korának platonikusaival — akik azonban nem voltak ortodox platonikusok: tulajdonképpen a *nemlétezők ideavilágát* teremtették meg — és saját platonikus múltjával vitatkozva, különös fordu-

[1] 6. fr. 1. sor. Steiger Kornél fordítása. *Világosság* 1972/2. 81. o.
[2] 2. fr. 8. sor. I. h.
[3] Ezzel egyébként Platón is egyetértett. Lásd F. M. Cornford, *Plato's Theory of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 5. kiad. 1957. 208. o.
[4] „Kétséges . . . , hogy beszélhetünk-e egyáltalán a Létező attributumairól." Steiger Kornél, „*Parmenidész-problémák*". *Világosság* 1972/2. 90. o.
[5] *Szofista* 250 E.
[6] „Nem mondhatjuk tehát a logikában: ez és ez van a világban, amaz nincs." Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus* (1918, a továbbiakban *Tr.*), 5.61. Wittgenstein legkorábbi gondolatai közé tartozik, hogy „a logikának gondoskodnia kell magáról" (*Tr.* 5.473, vö. a 22. 8. 1914-es naplóbejegyzéssel), azaz, hogy nem megengedett annak ontológiai indoklása, miért olyan a logikai jelrendszer, amilyen. A világ ontológiai struktúrája *megmutatkozik* a nyelvben, és abban, hogy a nyelvet *használni tudjuk*. Nem *mondhatjuk*, például, hogy a világban *tárgyak* vannak; létezésük azonban *megmutatkozik* abban, hogy *neveket* használunk (*Tr.* 4.126, 4.1272). Mivel a nyelvnek, ily módon a világ lényegét eleve magában kell foglalnia, „a logikában, bizonyos értelemben, nem tévedhetünk" (*Tr.* 5.473). Utóbbi motívum szintén olyan, amely már Platónnál is felmerült. „A *Kratülosz* nyelvmodelljében — írja Friedrich *Kambartel* — a valóság hamis reprezentációinak nincs helyük: a nyelv már minden tudás birtokosa." F. Kambartel (ed.), *B. Bolzano's Grundlegung der Logik*. Hamburg: Felix Meiner, 1963. XVI. o.
[7] „le poëme tu, aux blancs". *Oeuvres Complètes* de Stéphane Mallarmé. Gallimard, 1956. 367. o.

latot adott Parmenidész intelmének. A nemlétezőkről tudósító kijelentéseket Russell szerint is ki kell küszöbölnünk a nyelvből, helyükre azonban olyan új kijelentéseket állíthatunk, melyek egyfelől mindazt el tudják mondani, amit száműzött elődjeik, másfelől viszont logikailag immár kifogástalan, a csalóka kifejezéseket elkerülő módon szólnak. Ha azt mondjuk, hogy „az aranyhegy sivár látványt nyújt", mit állítunk valójában? Hiszen az aranyhegy nem létezik, állításunknak a világban nincsen megfelelője. És mégis, nehezen hajlunk rá, hogy értelmetlennek mondjuk e kijelentést. A dilemmát Russell elmélete, az ún. *leírás-elmélet* úgy oldja meg, hogy „az aranyhegy sivár látványt nyújt"-ot a „van olyan hegy, amely aranyból van, és csak egy olyan hegy van, amely aranyból van, és ez sivár látványt nyújt" összetett kijelentésbe viszi át: utóbbiban a jelentésnélkülinek talált „aranyhegy" már nem szerepel. Az elmélet ellen mesterkélt volta szól, az, hogy az elemzés eredményeképpen előálló kijelentések gyakran egészen mást látszanak sugallni, mint az eredeti kijelentés; az átalakításoknak egyébként a nyelv igen nagy részét, gyakorlatilag minden *nevet* érinteniük kellene, és, mint már Wittgenstein megjegyezte, „egészen világos, hogy a mondatok, melyeket az emberiség kizárólag használ, ezek úgy ahogy vannak, értelemmel bírnak, és nem várakoznak egy majdani elemzésre, hogy értelmet nyerjenek"[8].

Az olvasó joggal lázad. Miért időzünk elnyűtt érveknél? Hiszen ma már tudjuk, hogy a jelentés azon felfogása, mely a fenti argumentumok közös, alapvető előfeltevése, az a felfogás, mely szerint a szó jelentése az általa *megnevezett* tárggyal azonos, a mondat értelme pedig az egyes szavak megnevezte tárgyakból épül fel — ez a felfogás tökéletesen hamis, megalapozhatatlan és meddő. Ma már tudjuk, hogy jelentéssel bírni, ez nem többet és nem kevesebbet jelent, mint nyelvi *szereppel* bírni, *használattal* bírni, *hellyel* bírni a nyelv rendszerében.[9] Sokféle szó van: van olyan is, melynek az a szerepe, hogy megnevezzen. Sokféle mondat van: van olyan is, melyet arra használunk, hogy segítségével valamilyen tényleges helyzetet *leírjunk*. Az „és" azonban, vagy a „sajnos", a „kettő", az „alacsonyabb", ezek nem neveznek meg semmit, ami persze mit sem változtat azon, hogy világos, meghatározott jelentésük van. A „rögvest elindulok" nem ír le semmit, bár igen informatív lehet; a „régen láttalak" sem ama időintervallum leírása, mely legutóbbi találkozásunk óta eltelt, és mégis jelentőséggel mondhatom ki. Ugyanígy, az „aranyhegy" jelentése nem maga az aranyhegy, „az aranyhegy nem létezik" pedig értelemmel bír annak ellenére, hogy amit állít, az igaz.

A jelentés használat-elméletének fényében a nemlétező problémája szertefoszlik. Más következményekkel is jár azonban e jelentéselmélet elfogadása, s némelyiküket itt számításba kell vennünk. Tekintsünk egy problémát. Mit jelent az, a jelentés használat-elméletének alapján, ha két kifejezés *szinoním?* Azt, általában, nem jelentheti, hogy van *valami*, a jelentés, melyhez mindkét kifejezés mintegy hozzátartozik. Nem mondhatjuk, hogy két kifejezés felcserélhető egymással, *mivel* azonos jelentésűek; hiszen éppen azáltal azonos jelentésűek, hogy felcserélhetők, hogy azonos módon használhatók. De honnan *tudjuk*, hogy két kifejezés felcserélhető egymással? Mi az azonos használhatóság *kritériuma?* Nincs ilyen kritérium. Kifejezések szinoním volta szinonímákként való tényleges használatukban áll, mint ahogy a *logikailag helyes következtetés* sem más, mint a szokásossal — az elfogadottal — *megegyező* következtetés. A jelentés használat-elméletének talaján logikai szabályok és nyelvhasználati szabályok azonosítása, s a logikai szabályok viszonylagosságának ebből adódó felismerése elkerülhetetlenné válik, azaz a jelentés használat-elmélete ama fenyegetést váltja valóra, mely már a XIX. század *pszichologizmusában* — a logikai törvényeket pszichikai törvényekkel azonosító álláspontban[10] — élő volt. „A szabályok, melyeket követnünk kell, hogy helyesen gondolkodjunk — írta Th. *Lipps* — nem mások, mint szabályok, melyeket követnünk kell ahhoz, hogy úgy gondolkodjunk, ahogyan azt a gondolkodás sajátossága, különös törvényszerűsége megköveteli, rövidebben kifejezve, ezek a szabályok a gondolkodás természettörvényeivel azonosak."[11] Ha a századforduló számos gondolkodója ellenszenvet érzett a logikai törvények pszichikai vagy nyelvi természettörvényekként való felfogásával szemben, ez az ellenszenv elsősorban a logikai bizonyosság viszonylagossá tételének szólt. Alexius *Meinong*, 1899-ben, megdöbbenését fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy „még mindig akadnak képviselői annak a nézetnek, hogy az ítélet alapjában véve nem más, mint mondat, azaz szavak komplexuma"[12], és figyelmeztetett, hogy „ha a kincs, melyet az emberiség igazság néven kiharcolni, megőrizni és kiterjeszteni semmilyen áldozattól nem riadt vissza, közelebbről tekintve semmi más nem volna, mint szóáradat, értelem nélküli szavaké természetesen"[13], akkor a tudományos vállalkozás eleve reménytelenné válnék. Edmund *Husserl* pedig egyenesen úgy nyilatkozott, és lehetetlen nem egyetérte-

[8] 17. 6. 1915-ös naplóbejegyzés.
[9] A kérdés irodalmára vonatkozóan részletesebben l. „Szemantika nélkül" c. ismertetésemet. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
[10] Ezt az álláspontot a továbbiakban *szigorú értelemben vett pszichologizmusnak* fogjuk nevezni, megkülönböztetésül a később jellemzendő *általábanvett* pszichologizmustól.
[11] Lipps, „Die Aufgabe der Erkenntnistheorie". *Philosophische Monatshefte* XVI (1880). 531. o.
[12] Meinong, „Über Gegenstände höherer Ordnung und deren Verhältnis zur inneren Wahrnehmung". *Zeitschrift für Psychologie* 21 (1899). 214. o.
[13] Uo.

nünk vele, hogy „az igazság relativitása a világegzisztencia relativitását vonja maga után"[14]. A jelentés használat-elméletének vállalása így, végső soron, annak az eszmének feladását jelenti, hogy világ és gondolkodás törvényeikben állandóak, egyszer s mindenkorra adottak és rendezettek. Talán ez is oka annak, hogy a jelentés használat-elmélete csak viszonylag későn, az 1930-as évektől kezdődően terjedt el.

Eddig nyert következtetéseinket abban foglalhatnánk össze, hogy *amennyiben* a filozófus egy lényegében statikus világ, ill. abszolút érvényességű logika követeléséből indul ki, *és* amennyiben a közlés lehetőségét is igényli, azaz nem hajlandó ontológiai hallgatásba süppedni, *akkor* a nemlétezők logikai problémáját (és tulajdonképpen a létezőkét is) csak úgy oldhatja meg, ha a nemlétezőket valahogyan mégis létezőkké teszi. Ízetlennek tűnhet, hogy logikai kérdések kapcsán filozófusok *szándékairól*, méghozzá világnézeti szándékokról, úgyszólván *életérzésekről* beszélünk; ezt az ízetlenséget azonban a bölcselet tényleges története produkálja, és a továbbiakban éppen azzal fogunk foglalkozni, hogy a most felvázolt összefüggéseket egy különös filozófiatörténeti áramlat, a századforduló *platonizáló antipszichologizmusa* — valamint előkészítője, Bernhard *Bolzano* — esetében, röviden illusztráljuk.

Mi volt ez a hirtelen aranyláz, miért lett az aranyhegy nemlétezése a századforduló filozófiájának oly kitüntetett problémájává? Korábbi időkben, de különösen a polgári gondolkodás klasszikus korszakában, úgy a XVII. századtól kezdődően, a nemlétezők kérdését roppant egyszerűen tudták elintézni, amennyiben a gondolkodás tárgyainak *szubjektív*, pszichikai létezést mindenképpen tulajdonítottak. Az „aranyhegy" név azáltal bírt jelentéssel, hogy az aranyhegy *lelki képét* nevezte meg; hogy azután a belső képnek a fizikai világban nem volt megfelelője, ez logikai nehézséget nem okozhatott. Belső és külső ennyire határozott elválasztásához meglehetősen speciális emberképre volt persze szükség; de közismert, hogy a klasszikus polgári emberkép — melyet, alább valamelyest körülhatárolandó értelemben, *pszichologizmusnak*[15] szeretnék nevezni — éppen ilyen volt. A múlt század közepétől azonban, és különösen a hetvenes évektől kezdve, alapvető változások következtek be a polgári társadalom szerkezetében. A változások két vonalára kell itt elsősorban utalnunk: egyfelől a tőke koncentrációjára és a banktőke uralkodóvá válására, arra a jelenségre, hogy minden individuális vállalkozás csak a kollektív tőke ellenőrzése mellett, tehát individualitásában eleve lehetetlenné téve mehetett végbe; másfelől, hogy az összefonódó tőkés gazdaság, melynek a polgári individuum ilymódon járulékává vált, fokozódó válságjelekkel, létezésének irracionalizálódásával küzdött. A polgári eszmények illuzórikussá váltak, de eltűnnéssel fenyegetett az egyén ama autonóm világa is, melynek bensőségességében ezek az eszmények utolsó menedéket lelhettek volna. Az öregedő Mill fő gondja már az volt, hogy hogyan lehetne az egyéni gondolkodás függetlenségét a kollektív véleménnyel szemben megvédelmezni[16]; száz évvel később pedig Marcuse arról tudósít, hogy a magasan fejlett ipari civilizáció viszonyai között *megszűnt az individuum belső világa*, az egyén közvet-

[14] Husserl, *Logische Untersuchungen I.* Halle: Max Niemeyer, 1900. 121. o.

[15] A pszichologisztikus gondolkodás alapszerkezetét individuális *belső világ* és ahhoz rendelt *szubjektum* megkülönböztetése állítja elő. A szubjektum a belső világban autonóm, racionális és aktív módon van, úgy, ahogyan az elszigetelt magánmunkás az általa előállított áruk között; ami azonban a külvilággal való kapcsolatát illeti, a szubjektum itt önállótlan, az adott esetlegességének kiszolgáltatott, passzív, éppen úgy, ahogyan az árutulajdonos az áruk társadalmi viszonyai közepette. Külső függőség és belső autonómia szembeállítása, a pszichologizmus ezen alapbeállítottsága áthatja a XVIII. század, a nagykorúsodó kapitalizmus gondolkodását. „A tizennyolcadik századot, jobban mint akármelyik másikat, az önmegfigyelés és önvallomás vágya jellemzi" — írja Cassirer, és a „pszichológiai empíria" felé való törekvésről beszél (E. Cassirer, *Kants Leben und Lehre.* Berlin: Bruno Cassirer, 1923. 4. o.). „A XVIII. század a regény kora, már azért is, mert a pszichológia kora" — írja Arnold Hauser *(A művészet és irodalom társadalomtörténete II.* Budapest: Gondolat, 1969. 24. sk. o.). A polgári filozófia struktúraváltozásaival egyébként éppen a regényforma változásai állíthatók a legközvetlenebb párhuzamba. A XVIII. századi regény „pszichologizálódásában mutatkozik meg legfeltűnőbben — írja Hauser — a korszakra jellemző bensőségessé válás és szubjektivizálódás . . . A regény a XVIII. század vezető irodalmi műfajává válik, minthogy ez fejezi ki a legátfogóbban és legmélyebben a korszak kulturális problémáját, az individualizmus és a társadalom ellentétét." (Uo., 198. sk. o.) E regényforma struktúrája „és a klasszikus nemzetgazdászok által leírt liberális árutermelés árucseréjének struktúrája között pontos megfelelés van" — írja Lucien *Goldmann*, sőt, véleménye szerint „a két struktúra, mármint a regény leglényegesebb formái és a liberális társadalomban folyó csere közötti homológia oly alapvető, hogy voltaképpen egyetlen struktúráról beszélhetünk, amely két síkon fejeződik ki". (Goldmann, „A regény szociológiájához". *Szociológiai Füzetek* 1 (1971). 30. és 32. o.) — A filozófiai pszichologizmus valamennyi vonása közül talán *a nyelv gondolkodáshoz képest másodlagos voltáról szóló tanítás* a legvilágosabban megragadható, a leginkább egyértelmű. Ha a gondolkodás az elme magányában zajlik, a szubjektum a nyelvet, úgy tűnhet, nem igényli. A nyelv a *közlés* eszköze, esetleg a gondolatok *áttekinthető elrendezésének* hasznos segítője, mindenképpen olyasmi azonban, ami a gondolkodáshoz képest *külsőleges, esetleges.* — Pszichologizmuson, tehát, általában azt a beállítottságot fogjuk érteni, mely az emberi jelenségre az elkülönült egyes, az izolált individuum belső életének elemzéséből kiindulva keres magyarázatot; vagyis a polgári alapbeállítottságot. A logika pszichológiai visszavezetésének programját, *a szigorú értelemben vett pszichologizmust*, úgy tekintjük, mint amely *következhet* ebből a beállítottságból, magát a visszavezetési törekvést azonban csak akkor mondjuk, a továbbiakban, pszichologizmusnak (szigorú értelemben), ha individuumközéppontú pszichológián alapszik: visszariadnék attól, hogy például a behaviorista redukciót vagy Wittgenstein késői filozófiáját, vagy akár Marx tanítását pszichologizmusnak nevezzem, annak ellenére, hogy a jelentés használat-elméletét hirdető Wittgenstein, logikai-grammatikai vizsgálódásaiban, az ember „természettörténetéhez" kívánt adalékokat nyújtani (*Philosophische Untersuchungen*, § 415), Marx pedig a gondolkodási folyamatot „*természetfolyamatként*" (levél Kugelmannhoz, 1868. júl. 11.) fogta fel. Az általábanvett pszichologizmussal az egyén társadalom általi „idomításáról" beszélő, a nyelv gondolkodással szembeni abszolút elsődlegességét tanító Wittgenstein élesen szembenállt, csakúgy, mint, más oldalról, Marx. „A nyelv mint egy egyes ember terméke — írta Marx — képtelenség . . . A nyelv maga ugyanúgy terméke egy közösségnek, mint ahogy más tekintetben ő maga a közösség létezése és magától értetődő létezése . . . [Az egyén hozzátartozása] egy *természetadta társadalomhoz* . . . pl. már nyelvének stb. feltétele." (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* [*Nyersfogalmazvány*]. *Marx és Engels Művei*, 46/I. Budapest, 1972. 369., 371. o.)

[16] J. St. Mill, *On Liberty* (1859). London: People's Edition, 1865. 3. o.

[17] H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch.* Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1967. 30. o. (Eredeti megjelenés: *One-Dimensional Man.* Boston, Mass.: Beacon Press, 1964.)

lenül és automatikusan azonosítja magát társadalmi-technikai kultúrkörnyezetével[17]. Korunk lingvisztikai, behaviorista antipszichologizmusa a polgári lét és gondolkodás új stádiumát tükrözi[18]. A platonizáló antipszichologizmus a parttalanság korának beköszönte elől menekült. Képviselői azzal ugyan már meg sem próbálkozhattak, hogy az individuális, autonóm belső világot az empirikus külvilág ellenállhatatlan, irracionális nyomásával szemben megmentsék. Mielőtt azonban magukat a minden magasabbrendűt elmosó nyelv filozófiai uralmának alávetették volna, egy *új, ideális külvilág* megteremtésére tettek kísérletet. Álláspontjuk, a kezdődő huszadik század gondolatkörében, kiáltó anakronizmusnak tűnhetett: annál figyelemreméltóbb, hogy ezek a gondolkodók milyen számosan voltak. Franz *Brentano*, a nagyhatású tanító; Gottlob *Frege*, akinek a modern logika talán a legtöbbet köszönheti; Karl *Stumpf*, a német kísérleti pszichológia egyik megteremtője; Kasimierz *Twardowski*, a lengyel logikai iskola előfutára; a híres Alexius *Meinong;* a fenomenológus Edmund *Husserl;* G. E. *Moore*, az angol analitikus filozófia egyik korai főalakja; és Bertrand *Russell*, akinek tevékenysége oly alapvetően befolyásolta századunk intellektuális éghajlatát: ők valamennyien, hogy csak a nevesebbeket említsük, képviseltek, pályájuk valamely szakaszán, egyfajta logikai platonizmust. Az úttörő a teológus-matematikus Bernhard *Bolzano* volt.

Bolzano gondolatrendszerét célszerűen közelíthetjük meg logikájának középponti fogalma, a *magánvaló tétel* („Satz an sich" — a „Satz" fordítható *mondat*-nak is) fogalmán keresztül. „Mint ahogyan . . . a »kimondott tétel« megnevezésben a tételt magát nyilvánvalóan megkülönböztetem annak kimondásától; úgy különböztetem meg — írja Bolzano — a »gondolt tétel« megnevezésben a tételt magát még annak elgondolásától is. . . . *magánvaló tételen* bármilyen kijelentést értek, hogy valami van vagy nincsen; függetlenül attól, hogy ez a kijelentés igaz-e vagy hamis; függetlenül attól, hogy valaki szavakba foglalta-e vagy nem foglalta szavakba, sőt, függetlenül attól is, hogy valakinek lelkében elgondoltatott-e vagy pedig nem."[19] Ha a *kimondott* tétel, az *elgondolt* tétel létezhet, akkor, ez Bolzano érve, lennie kell a ki-nem-mondott, nem-gondolt tételnek is: különben *mi* volna az, *amit* kimondunk, illetve elgondolunk? — Hogy Bolzano itt a nyelv felszínének egy grammatikai esetlegességéből kovácsol argumentumot, hogy egy nyelvi fordulat itt *természetes összefüggéseiből kiszakítva* susog metafizikai titkokat, hogy tehát a nyelv itt nem *mindennapi munkáját* végzi, hanem *ünnepel*[20], hogy, másképpen, Bolzano itt *a nyelv csapdájába*[21] esik — ennek átlátása persze nem igényel tetemes logikai nekikészülődést. Ugyanígy lett a nyelv prédájává, mondjuk, *Theaitetosz*, amikor Platón dialógusában a nemlétezővel kapcsolatos ítélet lehetetlen voltára következtetett[22]; vagy így vezette nevezetesen Meinong-ot is, mint látni fogjuk, csudás konstrukciók felé a grammatikai látszat lidércfénye. A nyelv filozófiailag csalóka volta önmagában is lehet érdekes stúdium tárgya; sajátos problémánk e helyütt azonban inkább ahhoz a kérdéshez kötődik, hogy vajon a nyelv ontológiai hiposztázist engedő grammatikája *miért* gyakorolhatott Bolzano-ra oly ellenállhatatlan vonzerőt.

Bolzano nem mulasztja el leszögezni, hogy a magánvaló tétel, minden kitüntetett objektivitása dacára, nem *létezik*. „. . . a magánvaló tételeknek — írja — nem szabad létezést (egzisztenciát vagy valóságot) [kein Dasein (keine Existenz oder Wirklichkeit)] tulajdonítanunk . . . a magánvaló tétel, mely a gondolat vagy ítélet tartalmát alkotja, nem valami egzisztáló; úgy, hogy éppoly fonák volna azt mondani: egy tételnek örök létezése van, mint azt: egy bizonyos pillanatban keletkezett és egy másikban megint megszűnt."[23] A magánvaló tétel a tényleges mondatok vagy kijelentések önállóvá tárgyiasított *értelme;* mint ilyen, időn és teren kívüli. Időtlenek a *magánvaló igazságok* („Wahrheit an sich") is; ezek a magánvaló tételek halmazának részhalmazát alkotják. A magánvaló igazságok akkor is igazak (és mint magánvaló tételek akkor is fennállnak), ha igaznak-tartottként vagy egyáltalán elgondoltként semmilyen szubjektív képzeletben nem élnek. A mondat, mely helyesen adja meg, hogy Japán összes almafáján múlt tavasszal hány virág nyílott, objektív, magánvaló igazság, és ez az igazság, időtlenül, *fennáll;* elgondolására azonban semmilyen véges értelem nem képes. A magánvaló igazságok objektivitása oly nagyfokú, hogy igaz-voltukban még az isteni megismeréstől is függetlenek. „Nem azért igaz valami — írja Bolzano — mert Isten akként ismeri meg; hanem ellenkezőleg Isten azért ismeri meg akként, mert igaz."[24] — A magánvaló

[18] Az új világnézetet híven jeleníti meg a modern művészet és jelesül a modern regény, melyben „az individuális hős fokozatos felbomlását, majd teljes eltűnését" (Goldmann, i.m. 27. o.) figyelhetjük meg, s melyet „épp a szubjektum távolléte" (uo.) jellemez. „A lélektani regény válsága — írja Hauser — talán legfeltűnőbb jelensége az új irodalomnak . . . Kafkánál a pszichológiát bizonyos mitológia pótolja, Joyce-nál pedig, bár a részletelemzések lélektanilag teljesen korrektek, mint egy szürrealista festmény kifogástalanul naturalista részletei, nemcsak a hős hiányzik, mint az ábrázolás pszichológiai középpontja, hanem a pszichológia külön szférája is az életjelenségek összességében." (Hauser, i. m. 366. o.)

[19] Bolzano, *Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und größtenteils neuen Darstellung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherige Bearbeiter.* Sulzbach: Seidelsche Buchhandlung, 1837. I. köt. 77. o.

[20] „Denn die philosophischen Probleme entstehen, wenn die Sprache *feiert*." Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen.* § 38.

[21] „Die Philosophie ist ein Kampf gegen die Verhexung unsres Verstandes durch die Mittel unserer Sprache." Uo., § 109. — L. még § 309: „Was ist dein Ziel in der Philosophie? — Der Fliege den Ausweg aus dem Fliegenglas zeigen."

[22] *Theaitetosz*, 188E—189B.

[23] Bolzano, i. m, I. köt. 78. o.

[24] Uo., 115. o.

tételek *magánvaló megjelenítésekből* („Vorstellung an sich") épülnek fel. Utóbbiakat Bolzano szembeállítja a *bírt* vagy *szubjektív* megjelenítésekkel („*gehabte* oder *subjektive* Vorstellung"[25]). „A szubjektív megjelenítés — írja Bolzano — valami *valóságos;* a meghatározott időben, melyben megjeleníttetik, a szubjektumban, mely megjeleníti, valóságos megléte van; mint ahogy mindenféle *hatásokat* is kelt. Nem így a minden szubjektív megjelenítéshez tartozó *objektív* vagy *magánvaló megjelenítés*, amin egy nem a valóság birodalmában keresendő valamit értek, mely a szubjektív megjelenítés legközelebbi és közvetlen *anyagát* teszi ki. Ez az objektív megjelenítés nem szükségel *szubjektumot*, mely megjelenítse, hanem *fennáll* [besteht — kiemelés nem az eredetiben] — nem valami *létezőként* [Seiendes] ugyan, de mégis mint *valami*, mégha egyetlen gondolkodó lény sem fogná fel, és azáltal, hogy egy, két, három vagy több lény gondolja, nem sokszorozódik meg . . . Az objektív megjelenítés, melyet valamely *szó* jelöl, éppen ezért, ha csak a szó nem többértelmű, csak egyetlenegy; a szubjektív megjelenítések azonban, melyeket ez a szó kivált, számtalanok . . ."[26] A múlt nyáron Itália földjén beérett szőlőbogyók száma, mely számot senki sem ismeri, példa a magánvaló megjelenítésre[27]. — A megjelenítéstől — mind a gondolt, mind a magánvaló megjelenítéstől — Bolzano szigorúan megkülönbözteti a megjelenítés *tárgyát*, „azt a (hol egzisztáló, hol pedig nem egzisztáló) valamit, amelyről mondani szoktuk, hogy [a megjelenítés] azt *megjeleníti*, vagy, hogy *annak a* megjelenítése"[28]. Vannak olyan megjelenítések is, melyek alá nem tartozik egyetlen tárgy sem. Ilyen, *tárgyatlan* [gegenstandlos] megjelenítések: a *semmi*, a *kerek négyszög*, a *zöld erény*, és persze az *aranyhegy* — amennyiben tudniillik, mint Bolzano óvatosan megjegyzi, az aranyhegy *tényleg* nem létezik.[29] Mivel „az aranyhegy nem létezik" kijelentésben (gondolt vagy kimondott tételben) az „aranyhegy" kifejezés (szubjektív megjelenítés) jelentése nem más, mint az *aranyhegy* objektív megjelenítés, ez pedig időtlenül fennáll, az aranyhegy nemlétezéséből éppoly kevéssé kell „az aranyhegy nem létezik" *értelmetlenségére*, mint, fordítva, a kijelentés értelemmel bíró voltából az aranyhegy tényleges létezésére következtetnünk. Amennyiben a nemlétező problémáját egyfajta ideavilág teremtésével oldja meg, Bolzano — *mutatis mutandis* — Platón útját járja. Platón persze az ideák világát tartotta a valóban létezőnek, a tapasztalati világot ellenben puszta árnyékvilágnak. Bolzano-nál, mondhatnánk, egészen más a helyzet, hiszen ő mindig hangoztatja, hogy időtlen létezői tulajdonképpen nem is léteznek, csak fennállnak: objektivitásuk ontológiailag közömbös, pusztán logikai objektivitás; vagy, másképpen (de ezek már nem Bolzano szavai): a gondolati-nyelvi *aktusnak* és *jelentésének* megkülönböztetése csupán *módszertani* jelentőségű.

Mégis: nagyon erősek azok a tendenciák, melyek Bolzano rendszerén belül a logikailag fennállók szubsztancializálása, létezőkké objektivizálása felé hatnak.[30] Már az imént érintett logikai funkció (a nemlétezőkről szóló kijelentések értelmessé tétele) is olyan, hogy gyakorlásához a magánvaló megjelenítésnek valamiféle *igazi* objektivitásra van szüksége: hiszen *tényleges* pszichikai aktust, *evilági*, az aranyhegyre irányult téridőbeli *lelki tevékenységet* kell tartalommal telítenie. A logikai szféra *etikai* jelentése, mellyel csakhamar foglalkozni fogunk, még nyilvánvalóbban szubsztancializáló tényező.[31]

Magánvaló tételek egymás közötti logikai viszonyainak vizsgálatára Bolzano a *változó megjelenítés* („veränderliche Vorstellung") fogalmát vezeti be. Az objektív megjelenítések időtlenek lévén, ez a fogalom különösnek látszhatna, Bolzano szóhasználatában azonban csak képletes értelmű a „változás" kifejezés. Ha valamely *A* tételben az *i* megjelenítést változónak mondjuk, ezen azt értjük, hogy figyelmünket most mindazokra a *B, C,* . . . tételekre fordítjuk, melyek *A*-tól csak abban különböznek, hogy *i* helyén *j*-t, *k*-t, . . . tartalmazzák. Bolzano meghatározása szerint *levezethetőségi viszony* („Ableitbarkeit") áll fenn az *A, B, C, D,* . . . illetve *M, N, O,* . . . tételek között az *i, j,* . . . változó megjelenítésekre vonatkozóan, ha megjelenítések minden olyan foglalata [Inbegriff], mely *i, j,* . . . helyén az *A, B, C, D,* . . . tételeket teszi, igazzá teszi az *M, N, O,* . . . tételeket is.[32] A hagyományos logikai következési viszonyok (pl. a „Minden S—P" és „Némely S—P" közötti viszony) a levezethetőségi viszony triviális példái, de fizikai törvények, általános fogalmak definíciói, sőt, etikai maximák is szolgálhatnak a levezethetőség alapjául. A „Berlinben melegebb van, mint Londonban"-ból a „Berlinben a hőmérő higanyszála magasabban áll, mint Londonban" a *Berlin, London* megjelenítésekre vonatkozóan *levezethető. Megalapozási viszonyról* [„Abfolge" — a terminus kézenfekvőbb fordításai nem alkalmazhatók] beszél Bolzano abban az esetben, ha *K* és *L* igaz tételek olyan viszonyban állnak egymással, hogy *K*-t az *L alapjának* tekinthetjük.[33] A megalapo-

[25] Uo., 216. o.
[26] Uo., 217. sk. o.
[27] Uo., 218. o.
[28] Uo., 219. o.
[29] Uo., 304. sk. o.
[30] „Bolzano módszertani tette — írta már korán *Fogarasi* Béla — nem zárja ki azt, hogy ő problémájának metafizikai jelentőségét is érezte, sőt hogy éppen ez az érzés adta meg neki az igazi impulzust." Fogarasi, „Bolzano igazságelmélete". *Huszadik Század*, 1913. 625. o.
[31] Fennállás és létezés megkülönböztetésére *általában is* érvényes, hogy csak *szavakban* vihető végig. A „végső adottságok létszerűségét — írja *Mannheim* Károly — ideig-óráig el lehet odázni, de minden végiggondolt ismeretelmélet a létszerűséget egy bizonyos ponton újból kénytelen tételezni, mert a végső adottságokat nem lehet nem létszerűen adottaknak tekinteni . . . A megismert és megismerendő korrelációját, anélkül, hogy azoknak valami módon való létezését, ontológiai karakterét ne ismernők el, nem lehet felállítani." *Athenaeum*, 1918—19. 245. sk. o.
[32] Bolzano, i. m. II. köt. 114. o.
[33] Uo., 192. o.

zási viszony fogalmában már világnézeti gondok sűrűsödnek, a kifejezés terminológiai bizonytalansága koncepcionális feszültséget takar. Nem *okságí* viszonyról van itt szó, hiszen magánvaló igazságok mint nemvalóságos fennállók között az ok—okozati kapcsolat értelmezhetetlen.[34] Pusztán *formális* összefüggésként sem foghatjuk fel: Bolzano hangsúlyozza, hogy a megalapozási viszony nem a levezethetőségi viszony speciális esete. Könnyen átlátható, hogy *B* — *i*, *j*-re vonatkozóan — *A*-ból levezethető lehet akkor is, ha *A* nem alapja *B*-nek. Az „X-ben a hőmérő higanyszála magasabban áll, mint Y-ban"-ból az „X-ben melegebb van, mint Y-ban" levezethető, hiába változtatjuk azonban e formákat igaz tételekké, a hőmérőkre vonatkozó igazság semmiképpen sem *alapja* a hőmérsékletkülönbségnek.[35] Az olyan levezethetőségi viszonyt, mely igaz tételekben realizálódva megalapozási viszonyt alkot, Bolzano *formális megalapozási viszonynak* („formale Abfolge") nevezi; a tulajdonképpeni, a *materiális* megalapozási viszonyt („materiale Abfolge") azonban kifejezetten megkülönbözteti a formálistól.[36] A megalapozási viszony sajátosságait elemezve, számos szubtilis distinkción át, lényegében arra az eredményre jut, hogy igazságok között a formálisan legegyszerűbb következésláncolatot éppen a megalapozási viszonyok sora mentén lehet fellelni. „Itt volna talán a megfelelő hely — írja ekkor —, hogy bevalljam az olvasónak, néha kétségeim támadnak: vajon a megalapozási viszony fogalma . . . végül nem esik-e egybe az igazságok egy olyan elrendezésének fogalmával, mely elrendezésben a legkevesebb egyszerű premisszából [Vordersatz] egyéb igazságok a lehető legnagyobb számban mint puszta következmények [Schlußsatz] levezethetőek volnának."[37] Bolzano, mégis, ragaszkodik ahhoz, hogy az *Abfolge* nem formális fogalom. A *Wissenschaftslehre*-ben példát találálunk olyan megalapozási viszonyra, mely *nem* képvisel levezethetőségi viszonyt. A példa az etikai gondolkodás körébe vág, és közvetlenül jelzi Bolzano logikájának bizonyos logikánkívüli indítékait. Mielőtt azonban e példával megismerkednénk, vessünk egy pillantást arra az általános képre, amely, az ember evilági tájékozódásának lehetőségeit illetően, Bolzano konstrukciói nyomán immár kibontakozik.

Hogy az ember, ésszerű belátás útján, különbséget képes tenni erkölcsi értelemben jó és rossz cselekedet között, ezt kétségbe vonni mindig akadtak képviselői annak az érvnek, hogy mivel véges gondolkodásunk tetteink valamennyi következményét semmiképpen sem láthatja át, erkölcsi dilemmáinkban az esztől, végső soron, keveset remélhetünk; és innen már nem volt nehéz arra a konklúzióra jutni, hogy jó és rossz határozott megkülönböztetése egyáltalában csak illúzió. Az érv, ha úgy tetszik, ismeretfilozófiai; erejét azonban, a polgári társadalom ellentmondásainak kibontakozásával, egyre fokozottabban annak az inkább már ontológiai természetű gyanúnak köszönhette, hogy tetteinknek *nincsenek* egyértelmű következményei, hogy a világ összefüggéstelenebb és szétforgácsoltabb annál, mintsem hogy magunkat egy — bárha kiismerhetetlen — világegész integráns részének tekinthetnénk. A Bolzano-korabeli Csehországban, és különösen Prágában, ahol Bolzano 1805 és 1820 között tanított, a polgári irracionalitás-élmény felfokozottan és viszonylag korán érvényesülhetett: az *elkésett* és ezért bizonyos aspektusaiban a klasszikusnál *intenzívebb*, ugyanakkor *felemás*, monarchikus kötöttségekkel terhelt átalakulás[38] olyan intellektuális légkört teremtett, melyben az európai filozófiai fejlődés fővonalától eltérő, e fejlődés későbbi stádiumait *előlegező* gondolatok jöhettek létre.[39] Bolzano ontologizáló logikája a kortársak szemében prekritikainak tűnt, valójában már radikális túllépését jelentette Kant nem-következetes antipszichologizmusának.[40] E logika megalkotására, mint azt ő számtalanszor érzékelteti és egy korai kéziratában kifejezetten le is szögezi,[41] az etika megalapozásának problémái késztették Bolzano-t. Valóban, a *Wissenschaftslehre* világában ontológiailag fundált er-

[34] Uo., 349. o.
[35] Uo., 193. o.
[36] Uo.
[37] Uo., 388. o. — Bolzano egy későbbi, hasonló megnyilatkozására vonatkozóan l. G. Buhl, *Ableitbarkeit und Abfolge in der Wissenschaftstheorie Bolzanos*. Kantstudien, Ergänzungshefte 83. Köln, 1961. 83. o.
[38] A cseh kapitalizmus kezdeteire vonatkozóan l. pl. Berend—Ránki, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 130. sk. o. Az elkésett fejlődés sajátosságaira vonatkozóan l. uo. 21. o., továbbá különösen Alexander Gerschenkron, „Economic Backwardness in Historical Perspective", in: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambr., Mass., 1962. Arra, hogy az elkésett fejlődés gazdaságilag — és ezzel együtt ideológiailag — *különbözik* a klasszikustól, nem pedig másolja azt, Marx is céloz, amikor a *Tőke* előszavában a németországi helyzetről megjegyzi: „bennünket, akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is". *A tőke I.* Budapest, 1967. 6. o. — Semmi erőszakolt nincsen abban, ha Bolzano elméleti munkásságát a korabeli cseh viszonyok összefüggésében is értelmezni próbáljuk, sőt, ha nem ezt tennők, lényeges szempontokat mulasztanánk el figyelembe venni. Hiszen Bolzano mindig is hangsúlyozta, hogy érdeklődése alapvetően *szociáletikai*, a *Von dem besten Staate* c. államutópiáját (1837; első megjelenés 1932) legfontosabb művének tartotta, a teológiai katedrát társadalomreformátori meggondolásokból választotta (Bolzano, *Lebensbeschreibung*. Sulzbach: Seidelsche Buchhandlung, 1936. 27—30. o.), a filozófiát etikai szempontoknak rendelte alá, s még a matematikában is — mint írja — csak az vonzotta, ami *filozófiai* (*Lebensbeschreibung*, 19. o.). Hogy miesoda felemás társadalmi reformokat dolgozott ki, s hogy milyen félénken és törvénytisztelő módon gondolta azokat bevezettetni, az furcsa ellentétben áll logikai radikalizmusával, és persze jól magyarázza is azt. Lényeges viszont, hogy a szociális problémák, melyekről nemcsak államutópiájában, de nagyhatású *épületes beszédeiben*, továbbá egy 1847-ben megjelentetett brosúrájában (*Vorschläge zur Behebung des unter einem beträchtlichen Teile der Bewohner Prags dermal um sich greifenden Notstandes*. Prag, 1847.) értekezett, tipikusan a *korai kapitalizmust* jellemző bajok (lakáshiány, munkanélküliség, gyenge táplálkozás, egészségügyi ellátás hiánya).
[39] A platonizáló antipszichologizmus a Monarchiában keletkezett, innen került Németországba, majd Angliába. A lingvisztikai antipszichologizmus sem eredeti angol produkció: az osztrák Wittgenstein volt az, aki Cambridge-ben győzelemre vitte.
[40] Kant pszichológia-ellenességének következetlen voltára vonatkozóan l. *Világosság* 1972/5. Melléklet. 18. o.
[41] „Zur Deduktion des obersten Sittengesetzes" (1816), in: E. Winter, *Die Deduktion des obersten Sittengesetzes B. Bolzanos*. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 29—31. o.

kölcsi tanácstalanságnak nincs helye. Amennyiben a tudományos belátást elősegíti, *minden* tudománytannak van persze etikai jelentősége — Bolzano nem mulasztja el, hogy ezt a felvilágosult gondolatot saját művének javára is kamatoztassa.[42] A *Wissenschaftslehre* igazi etikai jelentősége azonban nem abban áll, *hogy* a tudományról szól, hanem abban, *ahogy* ezt teszi, abban, *amit* a tudomány mibenlétéről kifejt. Bolzano felfogásában a tudomány *magánvaló igazságok objektív rendszere.* A magánvaló igazságok végtelen, de a *megalapozási viszonyok* révén tökéletesen rendezett halmazt alkotnak. A szorosabb együvétartozás objektív szempontja különíti el egymástól e halmaz azon részhalmazait, melyeket résztudományoknak tekinthetünk. A történetileg létrejött szaktudomány csak szubjektív, korlátozott leképezése magánvaló igazságok egy eleve adott, eleve rendezett osztályának. A Bolzano értelmében vett tudomány így azzal esik egybe, amit közönségesen a tudomány *tárgyának* neveznek; csak éppen utóbbi nélkülözi az eleve-struktúráltság ama kristályos befejezettségét, mely előbbit kitünteti. Ha a tudományos igazságok készen állnak, a tudományos tevékenység valójában igazságok *nyelvi átültetésévé* lesz — nem véletlenül nyer Bolzano tudománytanában a *tankönyv* („Lehrbuch") fogalma technikai, úgyszólván *metafizikai* jelentést. Bolzano legfelsőbb etikai törvénye („oberstes Sittengesetz") *az emberiség javának szolgálatát* írja elő; a *Wissenschaftslehre*-ben lefektetett logika pedig szavatolja, hogy *lehetséges* az emberiség javát szolgálni: mert az egyénnek, ha saját helye és feladatai felől bizonytalan, csak fel kell tekintenie a magánvaló igazságok hatalmas rendszerének mennyboltozatára.[43] Nem túlzás azt mondanunk, hogy Bolzano felfogásában az individuum etikai nyitottsága éppen a logikai fennállók világára irányul, s hogy ez az irányultság szinte vallásos jellegű. Bolzano teológiájában az erénnyel és boldogsággal kapcsolatos igazságok még akkor is vallásos tartalmúnak minősülnek, ha isten fogalmával nem függnek közvetlenül össze.[44]

Visszatérve most a *Wissenschaftslehre* jelzett helyéhez, Bolzano itt a következőképpen érvel: kell lennie legfelsőbb erkölcsi elvnek, melyből mint alapból — más premisszákat is hozzávéve — minden különös erkölcsi parancs *következik.* A legfelsőbb erkölcsi elv „*A*-t kell tennünk" formájú, és ugyancsak nem lehet alap nélküli, hiszen nem állhatna meg ama igazság nélkül, hogy *lehetséges A*-t megtennünk. Utóbbi igazság *leíró* jellegű, a *kell* megjelenítés nem fordulhat benne elő (akkor tudniillik ez volna a legfelsőbb erkölcsi elv), olyan igazsággal áll azonban megalapozási viszonyban, mely a *kell*-t lényeges módon tartalmazza. Formális eljárás, amivel tényigazságból normatív igazság nyerhető, nem ismeretes: a legfelsőbb erkölcsi elv *nem áll levezethetőségi viszonyban saját alapjával.*[45] Látjuk: Bolzano logikájának nem csak alapbeállítottságára hatottak világnézeti szempontok, de részleteire is — benyomulva a formális fogalomalkotás legbensőbb zugaiba. Ami Bolzanonál még a felszínen mutatkozik, világnézet és különös formalizmus összefüggése, az később rejtettebbé vált — nem lett azonban kevésbé meghatározó, sem kevésbé közvetlen.

Bolzano filozófiája túllép az általában vett pszichologizmus kategoriális rendszerén: magyarázó alapelve

[42] Mint írja, „számtalan baj létezik, amit csak a tudatlanság és a tévedés okoz", így, ha a tudományok rendszerében könnyebben igazodnánk el, eleve boldogabbak lehetnénk. Sőt, „ha mindaz, amit [az ember a] tankönyvekben találna, a lehető legérthetőbben és legmeggyőzőbben volna ábrázolva: úgy elvárhatnánk, hogy az emberi tudásnak még ama részeiben is, ahol a szenvedély a jobb igazság elismerésének ellenáll, nevezetesen a vallás és az erkölcs terén, a kétség és tévedés sokkal ritkább jelenséggé válnék". (*Wissenschaftslehre*, I. köt. 5. sk. o.) Később ezt olvashatjuk: „Az igazság teljes tartományának külön tudományokba való felosztása és e tudományok külön tankönyvekben történő ábrázolása során kifejezetten úgy kell eljárnunk, ahogy azt az erkölcsösség törvényei követelik . . . " (IV. köt. 26. o.)

[43] „A logikus is álmodik: éspedig az igazság birodalmáról. Bolzano úgy tesz a logikában — írja a kitűnő *Palágyi* Menyhért — mintha egyfajta szellemi asztronómiát űzne. Végtelen távolságokban villódznak feletünk az örök gondolatcsillagok, és öröktől fogva világítanak, mégha senki halandó lény nem is pillantana rájuk, mert végtelen serege ők az elgondolatlan vagy még nem gondolt, s így objektív gondolatoknak." Palágyi, *Kant und Bolzano. Eine kritische Parallele.* Halle: Niemeyer, 1902. 118. o.

[44] Erre vonatkozóan l. Winter, „Der Religionsphilosoph und der Sozialethiker Bolzano". In: Winter (ed.), *Bernhard Bolzano, ein Denker und Erzieher im österreichischen Vormärz.* Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 252, 5. Abhandlung. Wien, 1967. — Általában is mondhatjuk, hogy a platonikus antipszichologizmus kvázi-vallásos attitüd. „Amikor fiatal voltam — írja egy önéletrajzi visszaemlékezésében Bertrand Russell — a filozófiában vallásos kielégülést reméltem találni; még azután is, hogy Hegelt elhagytam, az örökkévaló platonikus világ valami nem-emberit adott csodálnom. Reverenciával tekintettem a matematikára, és szenvedtem, amikor Wittgenstein megmutatta, hogy az csupa tautológiából áll . . . [Ami ámulatot tudott bennem ébreszteni, az mindenekfelett] a személytelen igazság építménye volt, különösen az olyan igazságé, mely, mint a matematika igazságai, nem pusztán leírja az éppen létező, esetlegesen létező világot [the world that happens to exist]." (Russell, „My Mental Development". In: P. A. Schilpp [ed.], *The Philosophy of Bertrand Russell.* 3. kiad., Harper & Row, 1963. I. köt. 19. o.) — Stéphane Mallarmé nem volt filozófus, ontológiai költészetében azonban igen tanulságosan villan fel az abszolút lét előfeltevésketetében mozgó reflexió úgyszólván valamennyi lehetséges kifejlete. Mallarmé-nál az individuum empirikus esetlegessége költőileg az énfogalom kiküszöböléséhez vezet („Nem helyes azt mondani: én gondolom. Úgy kellene mondani: engem gondolnak" — vélte már Rimbaud), az individuum a nyelvben feloldódik, a világ azonban nem marad vonatkoztatási pont nélkül: a véletlenszerű tapasztalati létezéssel az *eszményi lét* állandósága áll szemben, melyet megragadni nem lehet, s megközelíteni is csak a költeményben, az empiriához kötődő nyelv teljes áttördelésével. „Mallarmé-t az a meggyőződés töltötte el — írja Hugo Friedrich —, hogy a költészet semmivel nem helyettesíthető beszéd, az egyetlen terület, melyen a realitás véletlenszerűsége, korlátozottsága és méltatlan volta tökéletesen legyőzhető." (H. Friedrich, *Die Struktur der modernen Lyrik.* 2. kiad., Hamburg: Rowohlt, 1968. 113. o.) Az a létsík, melynek ontológiáját Mallarmé költőileg képviseli, az *ideális jelentések* létsíkja; s ezzel a síkkal csak a *nyelvi történés* folyamatán keresztül léphetünk kapcsolatba. A költői alkotás nemlétező dolgok fogalmát teremti meg. „Mire szolgálna egy természetszerű tény átváltoztatása csaknem tökéletes megszűnésébe a nyelv játéka által — kérdezi Mallarmé —, ha nem arra, hogy abból, a konkrét közelségtől nem akadályozva, a tiszta fogalom [la notion pure] kibontakozzék" *(Oeuvr. Compl.*, id. kiad. 368. o.). Az empiriára való irányultság e pozitív képét két negatív motívum keresztezi: az egyik, hogy a nyelv minden költői transzformáció dacára sem képes *maradéktalanul* megszabadulni a valóságos létezés salakjától, s így a végigvitt költészet, végső következetességgel, *hallgatásba* torkoll (l. 7-es jegyzet); a másik, hogy az ideális lét, Mallarmé költői útja során, egyre *üresebbnek* bizonyul, s az „azúr", az „álom", az „eszmény" szavak helyét a „semmi" foglalja el. Ami az utóbbi változást illeti, szerke-

immár nem az individuum, hanem az individuumfeletti idealitás. Szembefordul Bolzano azzal is, amit — fentebb — szigorú értelemben vett pszichologizmusnak neveztünk. „Ha azt kérdezem, honnan tudjuk, hogy egy bizonyos törvény minden értelmes lény számára érvényes gondolati törvény; úgy — írja — megmutatkozik, hogy ezt csak onnan tudjuk (vagy véljük tudni), mivel belátjuk (vagy belátni véljük), hogy ez a törvény minden igazságnak feltétele . . . Amennyiben mármost azt, hogy valami egy általános érvényű gondolkodási törvény, csak onnan ismerjük fel, hogy előbb már felismertük igazság-voltát és azt, hogy más igazságoknak is feltétele, akkor nyilvánvalóan a helyes szempont elferdítése, ha úgy teszünk, mintha a *gondolkodás* általános törvényeiről értekeznénk, amikor alapjában az *igazságnak* magának feltételeit határozzuk meg."[46] — A pszichologizmus bizonyos elemeit azonban Bolzano-nál is felleljük, mint ahogy a platonizáló antipszichologizmusra általában jellemző, e tekintetben, egyfajta következetlenség. E filozófia világnézeti funkciója persze éppen az, hogy az ideális létezők égboltja alatt az individuum valamiféle árnyékegzisztenciáját mégis lehetővé tegye; s amikor már erre sem képes, amikor a tiszta logika világában az ember már egészen elveszni fenyeget, akkor igen rövid idő alatt fel is bomlik, s helyét a lingvisztikai antipszichologizmus eszménynélküli személytelensége, vagy az egzisztencializmus kendőzetlenebb nihilizmusa foglalja el. — Individuális *belső világ* és abban otthonos *szubjektum:* ez a fogalompár, ha jelentőségét döntően elveszítette is, *teljesen* még nem szorult ki Bolzano filozófiájából. Az empirikus külvilágot, de az ideális világot is, szubjektív megjelenítések *közvetítik*. A szubjektum a szubjektív megjelenítésektől *megkülönbözteti* magát; azokat külső tárgyakra *vonatkoztatni* képes. „Valamely megjelenítés — írja Bolzano — csak akkor *helyes*, amennyiben olyan tárgyra *irányítjuk*, melyre valóban *vonatkozik*."[47] Jellegzetesen pszichologisztikus az *akarás* bolzano-i elemzése is: az akarati *aktust* mint lelki aktust élesen megkülönbözteti az akarat — külső vagy belső — *tárgyától*.[48] A nyelv gondolkodáshoz képest másodlagos voltának tétele, ez a diagnosztikusan egyértelmű pszichologisztikus motívum ugyancsak jelen van Bolzano-nál. „Hogy az ember a nyelvet — írja — eleinte nem abból a célból *gondolta ki* [ersonnen habe — kiemelés nem az eredetiben], hogy magával, hanem azért, hogy másokkal beszéljen, tehát csak ama társas kapcsolatok kedvéért, melyekre a hozzá hasonlókkal lépett — ez bizonyosnak látszik."[49]

Mindezzel együtt, Bolzano antipszichologizmusa fogalmilag tisztább, mint jó néhány modern platonikusé. A század utolsó évtizedeinek egyik meghatározó intellektuális élménye a pszichológia rohamos önállósulása, eredményeinek pontos és kézzelfogható jellege volt: így történt, hogy a platonizmus új hulláma mintegy álpszichológiai tanként lépett a színre, s időbe telt, míg önmagára ébredt. A kulcsfigura Franz Brentano. Főművében[50] emelkedett hangon szól a pszichológia hivatásáról. „Mennyi bajt lehetne — írja — úgy az egyes emberek, mint a társadalom életében elhárítani: majd helyes pszichológiai diagnózissal, majd ama törvények feltárásával, melyek szerint a pszichikai állapot megváltoztatható! . . . a szükségletek, melyeket [a pszichológiának] ki kell elégítenie, sürgetőkké váltak. A szétzilált társadalmi állapotok, jobban mint a hajózás és vasúti közlekedés, mezőgazdaság és egészségügy tökéletlenségei, segítségért kiáltanak . . . A nemzetgazdaságtannak nem lehet feladata, hogy elsimítsa a beállott zavart, és hogy az érdekek kölcsönös harcában elveszett társadalmi békét ismét megteremtse."[51] Brentano pszichológiája — később a „deskriptív pszichológia" megjelölést nyerte — az embert önmaga lelki életének védettebb világába vezeti vissza. Brentano egyfajta benső platonizmust teremtett, világos és ezért rendkívül instabil formára hozva a belső világ átfogó állandóságának klasszikus gondolatát. Brentano alapeszméje az, hogy minden egyes gondolati aktushoz tartozik *valami*, az aktus *tárgya*, és ez a tárgy a lélek határain *belül* van. „Minden lelki jelenséget — írja Brentano — az jellemez, amit a középkor skolasztikusai a tárgy intencionális (vagy mentális) inegzisztenciájának neveztek, és amit mi, ha nem is egészen egyértelmű kifejezésekkel, a tartalomra való vonatkozásnak, a tárgyra (amin itt nem valami valóságos értendő) való irányulásnak, vagy immanens tárgyiasságnak neveznénk. Minden [lelki jelenség] tárgyként magábanfoglal valamit, ha nem is egyforma módon. A megjelenítésben [Vorstellung] valamit megjelenítünk, az ítéletben valamit elismerünk vagy elvetünk, a szeretetben valamit szeretünk, a gyűlöletben valamit gyűlölünk, a kívánságban valamit kívánunk stb."[52]

zetében és világnézeti jelentésében ez ahhoz a filozófiai átalakuláshoz hasonlít, mely a huszadik században Husserltől *Heidegger*hez, vagy az ifjú Wittgensteintől a késői Wittgensteinhoz vezetett. — Mallarmé hagyatékában egy nagyszabású mű terveire akadtak; ez a mű — Mallarmé *Le Livre*-nek, „A Könyv"-nek nevezte — a nyelv kombinatorikus eszközeivel a világ valamennyi lényegi lehetőségét képviselni szándékozott. (Lásd G. R. Hocke, *Manierismus in der Literatur. Sprach-Alchimie und Esoterische Kombinationskunst.* Hamburg: Rowohlt, 1959. 52. o.) Könnyen eszünkbe juthat itt a Bolzano-i „Lehrbuch", annál is inkább, mivel Mallarmé kifejezetten hajlott arra, hogy eszményi lényegeit vallásos méltósággal ruházza fel. „Mallarmé — írja Hocke — következményekkel súlyos tragédiának ítéli azt, hogy a Francia Forradalom után a vallásos hit alábbhagyott. Saját korának költői számára ugyanakkor nehéznek találta volna, hogy a vallásit a kinyilatkoztatott vallások képeivel és eszközeivel közvetítsék. Igazként, végsőként már csak az univerzum logikai struktúrája maradt számára." (Hocke, i.m. 52. o.)

[45] *Wissenschaftslehre*, II. köt. 348. o.
[46] *Wissenschaftslehre*, I. köt. 64. sk. o.
[47] Uo., 517. o.
[48] Uo., II. köt. 13. és 68. o.
[49] Uo., III. köt. 80. o.
[50] Brentano, *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874). 2. kiad. Leipzig, 1924 és 1925 (két kötetben). Utalások a 2. kiad. oldalszámaira vonatkoznak.
[51] Jelzett mű, I. köt. 35. o.
[52] Uo., 124. sk. o.

A valóságosan nem létező is tárgya — immanens tárgya — a gondolkodásnak. A mentális inegzisztencia ontológiai mibenléte tökéletesen bizonytalan marad ebben a felfogásban; az immanens tárgyak külsővé tétele — platonikus hiposztazációjuk — olyan fordulat, melyet Brentano pszichológiája meglehetősen közvetlenül előlegez. A Brentano-tanítvány Husserl nem véletlenül utal arra, hogy pszichológiaellenes támadásai *nem vonatkoznak* „a belső tapasztalás deskriptiv fenomenológiájára"[53]. — Kasimierz Twardowski volt az első, aki — éleselméjűen érvelő könyvében[54] — Brentano eszmeköréből indulva már csaknem platonikus álláspontra jutott. Twardowski a megjelenítés *tárgyát* megkülönbözteti a megjelenítés *tartalmától*: utóbbit Bolzano magánvaló megjelenítésével tekinti azonosnak.[55] Tárgyatlan megjelenítéseket azonban, olyan tartalmakat tehát, melyekhez nem tartozik tárgy, Twardowski — Bolzano-val ellentétben — nem ismer el. Ha valami nemlétező, önmagában ellentmondó sajátosságokat egyesítő dologról, például egy hegyesszögű négyzetről beszélünk, s a dolgot meghatározott *névvel* illetjük, úgy — írja Twardowski — „ez a név kétségkívül megnevez valamit, ha az, amit megnevez, nem is létezik. És ez a megnevezett különbözik a megjelenítés tartalmától; mert először is ez létezik, amaz meg nem, és másodszor a megnevezettnek bizonyos sajátosságokat tulajdonítunk, amelyek ugyan ellentmondanak egymásnak, a megjelenítés tartalmához azonban bizonyára nem rendelhetők hozzá. Mert ha ennek ellentmondó sajátosságai volnának, akkor nem léteznék; azonban létezik. Nem a megjelenítés tartalma az, melynek hegyesszögűséget és ugyanakkor négyzetvoltot tulajdonítunk, hanem a *hegyesszögű négyzet* név által megnevezett a hordozója, ugyan nem létező, de megjelenített hordozója, e sajátosságoknak. . . . A hegyesszögű négyzet csak a megjelenítés tárgyaként vethető el; a *hegyesszögű négyzet* név által megnevezettet vetjük el; a hegyesszögű négyzetet, mint a megjelenítés tartalmát, nem vethetjük el; a pszichikai tartalom, ami a név jelentését alkotja, a szó legigazibb értelmében létezik."[56] Twardowski nem magyarázza meg, hogy *hogyan* van, a lét milyen nemét élvezi ez a nem-pszichikai nemlétező, mely ellentmondó sajátosságok hordozására képes; röviddel később azonban úgy nyilatkozik, hogy például az *aranyhegy*, hiába nincsen, mégis jellegzetes tulajdonságokkal bír — aranyból van, kisebb vagy nagyobb lehet — sőt, azt is mondja Twardowski, hogy egy alacsony aranyhegyről joggal állítható, miszerint ő *kisebb*, mint a másik, a magas aranyhegy.[57]

Alexius Meinong végigment az úton. Tárgyelméleti írásait[58] az egzisztencia irracionalitásán érzett viszolygás, a nemlétezők racionális rendjébe vetett remény hatja át. A valóságost előnyben részesítő *előítéletről* beszél, s a hagyományos metafizika *korlátozottságáról*, mely ebből az előítéletből fakad. Amiről a tárgyelmélet szól, a *tárgy* [Gegenstand] fogalmát nem lehet szabatosan meghatározni, „mert minden tárgy"[59], mert a tárgyfogalom a legáltalánosabb fogalom. Meinong három létfokozatot különböztet meg. A *valóságos* tárgyak *egzisztálnak;* rajtuk túl kezdődik az *ideális* tárgyak szférája, ezek *fennállnak*. Ideális tárgyak a különböző *viszonyok*, vagy nevezetesen a *matematikai objektumok*. Ideális tárgy az *objektívum* [das Objektiv] is: az objektívum nem puszta *megjelenítések* (nyelvileg: *nevek*) korrelátuma, hanem *ítéleteké*. Mibenléte könnyen megragadható a *negatív* ítéletek vizsgálatán keresztül. Amiről a negatív ítélet szól, az nem az, aminek létét éppen tagadjuk. Ha azt mondjuk, *hogy* az éjszaka nem volt rendbontás, akkor ezt a *tényt*, mely különbözik mind az *éjszakától*, mind a *rendbontástól*, s melyet nyelvileg legtermészetesebben a „hogy"-fordulattal képviselhetünk, objektívumnak nevezzük.[60] Az igaz ítélet objektívumja fennáll, a hamisé nem áll fenn. Hogyan szólhat egy ítélet olyan objektívumról, amely nem áll fenn? Itt merül fel a harmadik létfokozat bevezetésének igénye: a lét olyan fokozatáról volna tehát szó, melyben nemcsak a nem-egzisztáló, de a nem-fennálló tárgyak is részesednének. Meinong eleinte szabódik, és ezt a harmadik fokozatot, melyet *kívüllétnek* [Außersein] nevez, nem lét-

[53] *Logische Untersuchungen I.* Id. kiad. 212. o.

[54] Twardowski, *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung.* Wien: Alfred Hölder, 1894.

[55] Jelzett mű, 14. o.

[56] Uo., 23. sk. o.

[57] Uo., 31. o.

[58] A tárgyelméleti beállítottság kezdeteit jelzi az 1899-es „Über Gegenstände höherer Ordnung" c. tanulmány (l. 12-es jegyzet). Csaknem kialakult tárgyelméletet tükröz az 1902-es *Über Annahmen* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1902). 1904 már a tudatos programhirdetés éve („Über Gegenstandstheorie". In: *Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie.* Hrsg. v. A. Meinong. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1904). A tárgyelmélet jegyében íródott számos Meinong-tanulmány közül itt az „Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften" címűt említjük még meg, in: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* Bd. 129f., 1906f. (Különlenyomat: Leipzig: R. Voigtländer, 1907). Az *Über Annahmen* 2. kiadása (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1910) az 1. kiadáshoz képest tárgyelméleti szempontból lényeges változtatásokat tartalmaz. Meinong filozófiájának legjobb ismertetése a filozófus intellektuális önéletrajza, in: R. Schmidt (ed.), *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen.* Leipzig: Felix Meiner, 1923. — Meinong 1899 előtti munkáit pszichologisztikusnak mondhatjuk. Útja, a pszichologizmustól az antiszpichologizmus felé, ebben a korszakban tipikusnak tekinthető. Ugyanezt az utat járta be — hogy csak néhány példát említsünk — Husserl is, a *Philosophie der Arithmetik* (1891) és a *Logische Untersuchungen* közötti időben, vagy Brentano 1905 után. Érdekes megjegyeznünk, hogy még Wilhelm *Dilthey* nagyszabású pszichologisztikus filozófiáján belül is fellelhető egy hasonló átmenet: l. *Erdélyi* Ágnes, „Nyelvi kommunikáció és hermeneutika". In: *Általános nyelvészeti tanulmányok VIII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 48. skk. o.

[59] *Selbstdarstellung*, 12. o.

[60] L. például *Über Annahmen*, 1. kiad. 151. o., „Über Gegenstandstheorie", 18. o., *Selbstdarstellung*, 14. o. — Az „objektívum", mint a *daß-Satz* korrelátuma, a fiatal Brentano „Inhalt"-fogalmával (l. Stumpf, „Erinnerungen an Franz Brentano". In: O. Kraus, *Franz Brentano.* München, 1919. 106. sk. o.), ill. a Stumpf—Husserl-féle „Sachverhalt"-tal rokon; ez a fogalom él tovább Wittgenstein „Sachverhalt"-jában is. — *Vajda* Mihály értelmezése, mely szerint az objektívum általában az ideális tárggyal azonos (l. Vajda, *A mítosz és a ráció határán.* Budapest: Gondolat, 1969. 53., 56. és 65. o.), Meinong írásaiból nem adatolható.

jellegként, hanem a tárgyak általános *vonásaként* törekszik felfogni („létenkívüliségként", ama vonásként tehát, hogy a tárgyak tulajdonságai szempontjából lét vagy nemlét kérdése közömbös).[61] Az *Über Annahmen* 2. kiadásának idején, 1910-ben még mindig nyitvahagyja a kérdést, hogy a kívüllét végül is a lét egy neme-e avagy sem[62], 1920-ra azonban megszületik a pozitív döntés[63], a kívüllét teljesértékű létfokozatnak bizonyul.

A tárgyelmélet igazságai a tárgyak létezésétől — s így egyáltalán a tapasztalattól — függetlenek; ez biztosítja racionális voltukat. A tapasztalati megismerés, Meinong szerint, elkerülhetetlenül irracionális falba, az adott átláthatatlan esetlegességébe ütközik. Ha két út, *A* és *B* közül a rövidebbet választjuk, ebben a választásunkban *A* és *B* tárgyak *természete*, hosszuk racionálisan felfogható különbsége játszik szerepet: hogy melyikük a rövidebb, az nem létezésüktől függ. Ami viszont tapasztalatilag adott, az az, hogy *éppen ez a két út létezik:* és ez az adottság már teljesen esetleges, nem bontható racionális elemekre.[64] A valóságnak értelmetlenül alávetettek vagyunk.[65] „Mindaz, ami létezik — írja Meinong — az a szükségszerűséget kutató szemlélet számára mintegy hozzáférhetetlennek bizonyul, úgyszólván *irracionális maradékot* tartalmaz..."[66] Csak a nemlétezés az, amit az értelem tökéletesen átláthat.[67] Nem azt jelenti ez persze, hogy a nemlétezők világában úgyszólván *hatalmat* élvezünk. Az ismeret nem uralom. Ám alávetettségünk — véli Meinong — itt talán már nem olyan ostobán kínos; és ez is valami.[68]

NYÍRI JÁNOS KRISTÓF

[61] „Über Gegenstandstheorie", 13. o.
[62] *Über Annahmen*. 2. kiad., 79. sk. o., 241. sk. o.
[63] *Selbstdarstellung*, 19. o.
[64] „Über die Stellung der Gegenstandstheorie", 33. o.
[65] Uo., 34. o.
[66] *Selbstdarstellung*, 46. o.
[67] Uo.,
[68] „Über die Stellung der Gegenstandstheorie", 63. o.

Folytatás az 1972. decemberi számban.

Világosság

A TARTALOMBÓL

Gottfried Stiebler:
Feuerbach valláskritikája

—

Murányi Mihály:
Eleven hit vagy formális vallásosság?

—

Nyíri J. Kristóf:
Nemlétezők csillagfényénél

—

Kertész István:
A pergamoni Zeusz-oltár világa

—

Simor András:
Julius Fučik humanizmusáról

—

Lorándi Imre:
Mit tanult Kissinger Metternichtől?

—

Vámos Imre:
A CDU—CSU és a vereség

—

Melléklet:
Gecse Gusztáv: Aquinói Tamás az igazságosságról

12

TIZENHARMADIK ÉVFOLYAM • 1972 • DECEMBER

Világosság

Materialista világnézeti folyóirat

Megjelenik havonként

●

Szerkesztő bizottság:

Ádám György, Balló István, Bence László, Benkő Károly, Hahn István, Koroknai Zsuzsa, Köteles István, Lukács József (főszerkesztő), Mátrai László (a szerkesztő bizottság elnöke), Munkácsy Gyula, Róka Gedeon, Zoltai Dénes

●

A szerkesztőség munkatársai:

Balázs György, Farkas János, Kiss Károly, Lugosfalvy Ervin, Murányi Mihály, Nyiri J. Kristóf, Palkó Magda

●

Szerkesztőség:

Budapest V., Münnich Ferenc utca 26.
Telefon: 110-800, 117-201*

●

Kiadja a Hírlapkiadó Vállalat
Budapest, VIII., Blaha Lujza tér 3.
Telefon: 343-100, 142-220

●

Felelős kiadó: Csollány Ferenc

●

Terjeszti a Magyar Posta

●

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (Budapest, V., József nádor tér 1 sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra

●

Egyes szám ára 5,— Ft

●

Előfizetési díj fél évre 24,— Ft, egy évre 48, — Ft

72.1473
Athenaeum Nyomda, Budapest
Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

A borítón:
Würtz Ádám grafikája
A hátsó borítón:
Hajnal Gabriella gobelinje

TARTALOM

705 Ludwig Feuerbach valláskritikája ● *Gottfried Stiehler*

710 *Ludwig Feuerbach:* A vallás lényegéről (részlet)

Tudomány és vallás

713 Eleven hit vagy formális vallásosság? *Murányi Mihály*
Az empirikus valláskutatás ugrópontja

A filozófia problémái

722 Nemlétezők csillagfényénél II. ● *Nyiri János Kristóf*
A matematikai platonizmus ideológiakritikai értelmezéséhez

A vallások történetéből

731 Polisz és mítosz ● *Kertész István*
A pergamoni Zeusz-oltár világa

Meditáció

740 A „nem-tudásért" való felelősség ● *Ádám György*

Emberi szó

743 *Börcsök Mária:* Megint temettünk
Else Lasker-Schüler: Anyám

Emlékezés

744 Az emberekről kell tanúvallomást tennem . . . *Simor András*
Gondolatok Julius Fučik humanizmusáról

Utak és elvek

747 Hosszú menetelés a Megváltóért
Simone Weil útja

Tükör

749 Idő és igazság ● *Kálmán Mária*
Simone de Beauvoir: „A megtört asszony" című regényéről

751 Nosztalgia és szomorúság ● *Timár Árpád*
Chagall-kiállítás Budapesten

754 Heinrich Böll és a Nobel-díj

Margó

756 Mit tanult Kissinger Metternichtől? ● *Loránd Imre*

Fókusz

760 „Az egyetlen politikai közösség, amely Isten parancsait követi . . ." ● *Vámos Imre*
A nyugatnémet kereszténydemokraták három éve ellenzékben

768 **Tallózás**

Versek

745 *Heinrich Heine:* Világosság

759 *Szergej Jeszenyin:* Mit bolyongjak . . .

Melléklet

Gecse Gusztáv: Iustitia
Aquinói Tamás tanítása az igazságosságról

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

*Nemlétezők csillagfényénél II.**

A matematikai platonizmus ideológiakritikai értelmezéséhez

Hogy a filozófia elfordulása a pszichológiától nem egyszerűen a módszerek megváltozását, ellenben sokkal inkább a *világkép* átalakulását jelenti, hogy pontosabban ez a fordulat nem benső elméleti szükségletek, hanem kifejezetten világnézeti igények hatására következett be és képviselőiben ekként tudatosult, az Meinong műveiből világosan kihallható. A lélektan túlnyomó szerepe, hangoztatja a filozófus, abból a hamis szemléletből fakad, mely a feladott problémák ontológiai körülhatárolásakor a valóságost az ideálishoz képest *előnyben* részesíti. „Ami nem rajtunk kívül egzisztál, annak" — mondatja e szemlélet — „legalább bennünk egzisztálnia kell: ezzel a pszichológia ítélőszéke elé kerül."[1] Az „ideális" azonban, érvel Meinong a kifejezés történeti jelentése mellett és a modern nyelvérzék ellen, nem annyit tesz mint „gondolt" vagy „pusztán megjelenített".[2] Az ideális lét *objektív;* csakúgy, mint, másfelől, valamely összefüggés fennállásának *a priori* volta. „Már az »*a priori*« terminusban is — írja Meinong — bár oly gyakran szubjektivisztikusan átértelmezik, félreismerhetetlenül nem-szubjektív, tehát tárgyias mozzanat találkszik. Hiszen az »a priori« szó, minden történeti átalakulás dacára, végül mégis a »logikailag korábbi«-ra tartalmaz utalást, és az mint olyan kétségkívül szolgálhat megismerési alapul, lényege szerint azonban elsősorban nem megismerési, hanem *létalap.*"[3] A filozófus, hivatása szerint, nem *ismereteink* a priori szerkezetét tárja fel, nem azt tehát, hogy milyen állandó, a tapasztalattól független megismerési rendszert vonatkoztatunk a világra, hanem éppenséggel magának a világnak a priori struktúráját, minden szubjektivitáshoz képest elsődleges, magánvaló rendjét. E filozófiai szempontváltás hátterében — utaltunk már rá — az *egyén* jelentőségének radikális elhalványulása áll[4], ám Meinong volt az egyetlen, aki az elillanó szubjektum, az individuum mint középpont helyére töretlen meggyőződéssel tudott, még a század tízes éveiben is, egyfajta kiváltképpen objektív, ideális világot mint vonatkoztatási rendszert helyezni. A korai Husserl terminológiáját, csakúgy mint a fiatal Wittgenstein sokhelyütt rokon konstrukcióit, már fogalmi bizonytalanság teszi homályossá; az ideális rend lehetőségébe vetett hit felemássága objektívra való törekvésüket ellentmondásossá bomlasztja, s a szubjektum árnyékegzisztenciáját teremti meg, hogy végül a Husserl-tanítvány Heidegger vagy a késői Wittgenstein filozófiájában minden abszolút viszonylagossá tételéhez, az alanyi és a tárgyi rend egyidejű tagadásához vezessen.

Husserl énfogalma, ahogyan az a *Logische Untersuchungen*-ben előadásra kerül, nem-kitüntetett szubjektumra utal. A filozófiai szubjektum nem azonos ugyan a *tapasztalati* Én-nel, az „Én-test"-tel, mely „mint fizikai dolog akármi más fizikai dologhoz hasonlóként jelenik meg"[5], ám az Én-testhez empiriku-

* A *Világosság* 1972/8—9. számában közölt írás befejező része.

[1] „Über Gegenstandstheorie", 24. o.

[2] Uo.

[3] *Selbstdarstellung*, 45. o. — A *Logische Untersuchungen* 1. kiadása idején, 1901-ben, Husserl is nyomatékosan ebben az értelemben használta az „a priori" kifejezést, az objektív, a priori lehetetlenséget a szubjektív — szellemi organizációnkban gyökerező, valamilyen összefüggés elgondolására való faktuális képtelenségünket jelentő — lehetetlenséggel szembeállítva. Lásd pl. *Logische Untersuchungen II.* Halle: Max Niemeyer, 1901. 308. o. — Felhasználjuk ezt a helyet arra, hogy a *Tractatus* értelmezésének egy problémájára utaljunk. A fiatal Wittgenstein filozófiájának kantiánus vonásai szembeötlőek; félreértés azonban az a különösen E. *Stenius (Wittgenstein's „Tractatus"*. Oxford: Basil Blackwell, 1960) által képviselt interpretáció, mely szerint a *Tractatus* bevezető, ún. ontológiai részei valójában ismeretfilozófiaiak. „A nagy probléma, mely körül minden forog amit írok: van-e, a priori, valami rend a világban, és ha igen, miben áll az?" — rögzíti ugyan Wittgenstein az 1.6.1915-ös naplóbejegyzésben; ám az „a priori" — az imént érintett párhuzamok ezt alátámaszthatják — itt nem kantiánus-ismeretelméleti, hanem éppenséggel ontológiai jelentésében szerepel.

[4] Utóbbi mozzanat egészen közvetlenül tükröződik a tárgyelmélet *etikai* fogalomalkotásában. Az erkölcsfilozófiai (csakúgy, mint az esztétikai) vizsgálódás, Meinong felfogásában, objektíve fennálló tárgyak egy sajátos osztályára, az ún. *dignitásokra* (Dignitäten — méltósággal bíró tárgyak, tk. tárgyiasan felfogott *értékek)* irányul. Ahogyan a *szubjektum* fogalma a filozófiából általában kiküszöbölendő, úgy kerülendő az etikában „az érző *személy* obligát tekintetbevétele" *(Selbstdarstellung*, 37. o.), a természetüknél fogva személytelen dignitások viszonylagossá változtatása.

[5] *Logische Untersuchungen II.* Halle: Max Niemeyer, 1901. 342. o. — „Az Én — írja még Husserl — a köznapi beszéd értelmében empirikus tárgy, a saját Én éppúgy mint az idegen, és bármely Én éppúgy mint tetszőleges fizikai dolog, mint egy ház vagy fa stb." (Uo. 331. o.)

san kötött, ahhoz tartozónak látszó *szellemi* Én elemzése sem mutat ki semmilyen *centrumot*. A lelki élményeknek nincsen közös mögöttes gyűjtópontjuk, *egységük* nem *valamire* utal, *ami* által egységesek. A tudatkomplexum belső viszonyai szimmetrikusak. „Az Én — írja Husserl — nem valami sajátos, mely a különböző élmények felett lebegne, hanem egyszerűen az élmények kapcsolódási egysége (Verknüpfungseinheit)."[6] A tudati élmények úgymond előfeltevésmentes analízise — azaz *szembeszökő* jellemzőik elfogulatlan, részletező, ennyiben *fenomenologikus* leírása — arra a belátásra vezet, hogy azoknak lényegi vonása az *intencionalitás*, a tárgyra-irányultság.[7] Az intencionális élményeket Husserl *aktusoknak* nevezi, hangsúlyozza azonban, hogy az *actus* szó itt nem eredeti jelentésében szerepel, az aktus nem *„szubjektív tett"*[8], egyáltalán, az intencionalitás elemzésekor *„a cselekvés gondolatát teljesen ki kell zárnunk"*[9]. Valóban, a cselekvés alanyt előfeltételezne, s a fenomenológiai tudategységből, a Husserl-i énfogalomból éppen az alany hiányzik. A *természetes reflexió* ugyan minden intencionális aktus mögött Én-t sejt. „Ha azonban úgyszólván *a vonatkozó aktusban élünk*, ha pl. egy megjelenő esemény észlelő szemléletében vagy a fantázia játékában vagy egy mese olvasásában vagy egy matematikai bizonyítás végigvitelében stb. *feloldódunk*, akkor az Én-t mint a végrehajtott aktus vonatkoztatási pontját egyáltalán nem érzékeljük."[10] A fenomenológiai analízis nem szubjektív lelki tevékenységre, hanem a szubjektumtól függetlennek gondolt aktusokra irányul, ezek sajátosságait és összefüggéseit kutatja. Ha Husserl igen gyakran, éspedig alapvető pontokon, mégis pszichologizáló terminológiát használ, sőt, ténylegesen pszichológiai érveket mozgósít, ez csak azt mutatja, hogy világnézetileg a bensőségesség teljes elhagyására már nem vállalkozott, de még nem is kényszerült.[11] Számunkra itt mindenesetre gondolkodásának ama vonala lesz érdekes, mely a szubjektum — jóllehet következetlen — kiküszöbölésétől a gondolkodás objektív tartalmainak hiposztázisáig, önállóvá tételéig vezet.

Husserl fenomenológiai elemzései nyelvfilozófiai-grammatikai vizsgálódásokkal fonódnak össze. Nem véletlenül, hiszen nyelv és gondolkodás Husserl szerint szorosan együvé tartoznak, „a magasabb intellektuális szférához tartozó ítélések nyelvi kifejeződés nélkül nem mehetnek végbe"[12]. A nyelv maga viszont túlmutat önnön puszta fizikai mivoltán. „Az artikulált hangkomplexum (ill. a leírt írásjel stb.) csak azáltal lesz kimondott szóvá, ... hogy [a beszélő] bizonyos pszichikai aktusokban értelmet kölcsönöz annak."[13] Ha egy szó jelentéssel bír, ezt közönségesen azzal a jelenséggel magyarázzák, hogy hozzá a beszélő valamilyen belső, lelki *képet* asszociál.[14] Husserl azonban semmiképpen sem holmi *illusztrációk* létrehozásában látja az értelemadó aktus funkcióját. Ahhoz, hogy egy kifejezést megértsünk, nem szükséges fantáziaképekkel rendelkeznünk. Ugyan milyen képek tartoznának — kérdezi Husserl — a „kultúra", a „differenciálszámítás" vagy az „ezeroldalú sokszög" szavakhoz?[15] Sőt, ha kifejezések megértése valóban mindig bizonyos lelki képek megjelenésével járna, e képek létezése *önmagában* még mindig nem magyarázna semmit. Hiszen a belső alakzat önmagában még nem kép: „a hasonlóság, mely két tárgy között fennáll, még nem teszi, bármily nagyfokú legyen is, az egyiket a másik képévé. Csak a megjelenítő lény azon képessége folytán, hogy egyik hasonlót mint a másik hasonló képi reprezentációját fogja fel, hogy ... egyiken a másikat *értse*, csak ennek folytán lesz a kép egyáltalán képpé."[16] — Hogyan kell akkor elgondolnunk az értelemadó aktus szerepét? Az aktus korántsem azonosítható magával a szójelentéssel, hiszen számtalan intencióban számtalan szójel felé újra meg újra *ugyanazt* a jelentést közvetíthetjük. Az „a háromszög magasságvonalai egy pontban metszik egymást" kijelentésben az önmagukban holt írásjeleket átlényegíti intencióm, mellyel éppen az adott jelentést gondolom. Ez az intenció — írja Husserl — „illanó élmény, keletkező és elmúló. Az azonban, amit a kijelentés kijelent, a *hogy a háromszög magasságvonalai egy pontban metszik egymást* tartalom nem keletkező és elmúló."[17] A lehetséges aktusok sokaságával a jelentés maga, annak ideális egysége áll szemben. A jelentés az, ami az azonos jelentést közvetítő értelemadó aktusokban *közös;* a jelentés az egyedi aktusokhoz képest az *általánost* képviseli. A jelentések *„általános tárgyak"*, ezek a tárgyak azonban sem a világban, sem valamely is-

[6] Uo.
[7] Uo., 349. o. — Brentano — mondja Husserl — tévedett, amikor az intencionalitást a „pszichikai jelenségek" *általában* meghatározó jegyeként említette fel; a legfontosabb lelki jelenségek azonban tényleg intencionálisak. (Uo., 345. o.) Semmiképpen sem fogadható el viszont, Husserl szerint, az intencionalitás mentális inegzisztenciaként, *immanens* tárgyiasságként való Brentano-féle értelmezése; amire az intenció vonatkozik, az nem *belül* létezik (belső és külső hagyományos szembeállítása a Husserl-i szubjektumfogalom alapulvétele mellett amúgy is elveszti kézenfekvő voltát), és nem bizonyos, hogy egyáltalán *létezik*. (Uo., 352. o.)
[8] Uo., 424. o.
[9] Uo., 358. o.
[10] Uo., 355. o. Kiemelések nem az eredetiben. — Az intencionális aktusban való *feloldódásról* beszél Husserl a 357., 381., 384., 385. sk. oldalakon is.
[11] A *Logische Untersuchungen* második kiadásának idejére Husserl be is vezette a szubjektív középpont, a „tiszta Én" azon fogalmát, melyről korábban oly lenézően nyilatkozott. Lásd *Logische Untersuchungen II.* Halle: Max Niemeyer, 1913. 361. o.
[12] *Logische Untersuchungen II.* 1. kiad. 5. o. — Érdekes, hogy a második kiadásban, ahol a „tiszta Én" szubjektív mozgásterét valahogyan biztosítani kellett, nyelv és gondolkodás összetartozását Husserl kevésbé hangsúlyozza. Így például a most idézett kijelentésben a „nem" helyére az „alig" kerül.
[13] *Logische Untersuchungen II.* 1. kiad. 32. o.
[14] E magyarázatra korábban mint az általában vett pszichologizmus jellegzetes megnyilvánulására utaltunk. Lásd jelen írás első részét, jelzett hely 466. o.
[15] *Logische Untersuchungen II.* 1. kiad. 61. skk. o.
[16] Uo., 396. sk. o.
[17] Uo., 44. o.

teni értelemben nem léteznek, „metafizikai hiposztázisuk", mondja Husserl, abszurd volna.[18] Mégis, a filozófus szándékai gyengének bizonyulnak műve logikájával szemben, az általános itt mindenképpen valós létezést nyer. Hiszen az ideális tárgy — kényszerül Husserl leszögezni — nem puszta *kitalálás*. „Ha belátom — írja —, hogy a 4 páros szám, hogy a mondott tulajdonság a 4-et mint ideális tárgyat valóban megilleti, akkor ez a tárgy maga sem lehet puszta fikció, puszta *façon de parler*, tulajdonképpen semmi."[19] Hogyan adható vissza Husserl gondolatmenete? — Nem immanens megvilágításra törekszünk most. — Az intencionális aktusok komplexumában az összefüggések állandóságát, szükségszerűségét semmilyen szubjektív-pszichikai szabályosság nem szavatolhatja, lévén minden tapasztalati rend pusztán esetleges. Innen, hogy a lelki élmények eleve a pszichikumról leválasztva — fenomenológiailag — kerülnek tárgyalásra, ám közegüktől megfosztottan az intenciók a rendszerező vizsgálódás számára megragadhatatlanná válnak. Ha viszonyaikat rögzíthető kapcsolatok formájában igyekszünk felfogni, *anyagot* kell találnunk számukra. Így szubsztancializálódik akkor a jelentések ideális világa, s okkal mondja Husserl, hogy „a jelentéstartomány legfontosabb ténye az abban uralkodó *törvényszerűség*."[20]

Az ideális jelentéssík *közvetlen* vizsgálata *nehéz*[21], a tapasztalatilag adott nyelv elemzése azonban alkalmas megközelítéssel szolgál. A kutatásnak a nyelv felszíne, a grammatikai formák *mögé* kell hatolnia. Nem minden grammatikai különbség képvisel logikai különbséget, a grammatikai szintaxis számos mozzanata *esetleges*, „az emberi természet általános, de mégis csak faktuális vonásai által meghatározott", illetve „a faj, közelebbről a nép és története, az individuum és individuális élettapasztalata" által formált. A nyelvnek azonban „nem csupán fiziológiai, pszichológiai és kultúrtörténeti, hanem apriori fundamentuma is van", mely a grammatika *szükségszerű* mozzanataiban lép elő, „a lényeges jelentésformákat és egyeztetésük, ill. változásuk apriori törvényeit illeti", és e törvényeken keresztül *minden* nyelvet *lényegesen* meghatároz.[22] A „tiszta grammatika" a szintaxis szükségszerű viszonyait vizsgálja: empirikus esetlegességektől eltekint, a nyelv „ideális vázát"[23] tárja fel, már közvetlenül a jelentésvilágra irányul. A jelentések általános tárgyak, és Husserl fogalomalkotásában semmi nincs, ami kizárná annak megállapítását, hogy fordítva is, az általános tárgyak *jelentések*. A tiszta grammatika, tágabban pedig a tiszta logika, így nem egyszerűen a nyelv, hanem a *világ* ideális — kristályosan áttetsző, állandó, örök — vázát ragadja meg s állítja szembe az ember történeti-empirikus környezetének összevisszaságával.

A jelentések ideális szférája, melyhez a fenomenológiai elemzés elvezetett, ontológiailag önálló szféra. A Husserl-i gondolatkörön túllépő kritika megmutathatná, hogy e szféra *nyelvi megjelenítése* valójában *lehetetlen*. A kritika — vázlatosan — így alakulhatna: Tegyük fel először, hogy a jelentések valóban *ideális* — időn és teren kívüli — létezők. Ami ekkor tökéletesen felfoghatatlan: a fizikai szójel és a jelentés között hogyan jöhet létre *kapcsolat?* Ha közöttük intencionális aktus *közvetít*, hogyan kell ez aktust értelmeznünk: ideális vagy reális létezőként? Az eredeti nehézség így sem, úgy sem tűnik el: hiszen ideális intenció nem kötődhet fizikai szójelhez, reális — pszichikai — aktus viszont hogyan ragadhatna meg ideális jelentést? Ezért, hogy az intencionális aktus Husserl-nál csakhamar összetevőkre bomlik, inkább a fogalmihoz, illetve inkább a szemléletihez tartozó — mondhatni ideális és reális — részaktusok egységeként jelenvén meg. Ám hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz ideális és reális aktusok? Problémánk változatlan, s a megoldás a végtelenbe vész. — Arra kényszerülünk tehát — olykor Husserl is hajlott rá —, hogy a jelentéseknek tényleges, fizikai létezést tulajdonítsunk. Megsemmisítő érvek garmadájával kerülünk ekkor szembe. Mindenekelőtt a nemlétezők létezése teremt súlyos helyzetet, hiszen az „aranyhegy", a „négyszögletes kör" stb. értelemmel bíró volta most már kifejezetten azt jelenti, hogy az aranyhegy *van*, s a négyszögletes kör is megtalálható valahol, csakúgy, mint — mondjuk — annak *lehetősége*, hogy az ajtóban kopasz emberek álljanak. Igen, ez a lehetőség is ténylegesen létezik, és még örülhetünk, ha léte helyileg nem kötődik az ajtóhoz: mert milyen tömege gyűlne össze ott a lehetséges *sovány*, a lehetséges *kövér*, a lehetséges *magas* stb. kopasz embereknek! Továbbá: ha a „Hold" jelentése maga az égitest, akkor azt kell-e mondanunk, hogy ez a jelentés Földünk körül — vagy a „Föld" jelentése körül — kering? Ha pedig a „Hold" jelentése fizikai létező ugyan, de *nem* azonos magával a Holddal, akkor milyen viszonyban van egymással a két létező? És vajon a „fogyó Hold" jelentése különbözik-e a „teljes Hold" jelentésétől, úgy, hogy a Holdhoz változásai közben folyamatosan új jelentéseket kell gondolatilag társítanunk, avagy a „Hold" jelentése maga fogyatkozik

[18] Uo., 101. o. — Lásd még 121. o.: „Az általános tárgyakról szóló tanok fejlődését kétféle hamis értelmezés uralta. Először az általános *metafizikai hiposztazálása*, az a feltételezés, hogy a species a gondolkodáson *kívül* valóságosan létezik. — Másodszor, az általános *pszichológiai hiposztazálása*, az a feltételezés, hogy a species a gondolkodás*ban* valóságosan létezik."

[19] Uo., 124. o. — Így az ideális tárgyak *igazán* léteznek, „die idealen Gegenstände . . . existieren wahrhaft". (Uo.)

[20] Uo., 298. o. — Kiemelés nem az eredetiben.

[21] „Schwierigkeit der direkten Bedeutungsanalyse", uo., 13. o. — Feltűnő a kifejezésmód bizonytalansága: Husserl nem állítja, hogy a jelentések nyelven kívüli megragadása *lehetetlen*, gyakorlatilag azonban nem tesz kísérletet a nyelvi közvetítés kiiktatására.

[22] Uo., 319. o.

[23] „das ideale Gerüst", uo. — Wittgenstein a „logikai váz" („das logische Gerüst", *Tr.* 3.42, 4.023) és „a világ váza" („das Gerüst der Welt", *Tr.* 6.124) kifejezéseket használja.

meg? — Az alapvető nehézség azonban akkor lép elénk, ha megfogalmazzuk a kérdést: *hogyan kapcsolódnak össze* a kifejezés és — fizikai — jelentése? Tegyük fel, az egyszerűség kedvéért, hogy a „Mont Blanc" jelentése maga a Mont Blanc (nem pedig valami más, légiesebb — de még mindig fizikai — létező; egyszerűsítő feltevésünk az érv lényegén mit sem változtat). Honnan tudom, hogy mit jelent a „Mont Blanc"? Talán elrepültem a Mont Blanc felett, és rámutattak: „az a hegy, az ott a Mont Blanc". De mi az a *kapcsolat*, ami ekkor a kifejezés és a hegy között létrejött? Hiszen nem úgy történt, hogy egyik kezemben mondjuk a „Mont Blanc" papírra írt szójelet szorongattam, másik kezemmel pedig a hegy csúcsába kapaszkodtam! És honnan tudom *most*, hogy mi a „Mont Blanc" jelentése? *Most* mi a kapcsolat a kifejezés és a hegy között? Talán megjelenik előttem a hegy *képe*, amikor kimondom, hogy „Mont Blanc"? A képelmélet nem old meg semmit — gondoljunk Husserl vonatkozó érveire. A jelentések *fizikai* létezőkként való felfogása sem vezet sehová: az objektívnak elgondolt, önálló jelentésvilág és a nyelv között áthidalhatatlan szakadék tátong.[24] — Az intencionális nyelvi aktusok tételezése így végül is egyfajta következetlenség Husserl gondolatrendszerében. Akkor már Heidegger következetesebb, amikor azt mondja, hogy mivel a beszéd *nem* az ember „benső" lelki tartalmainak „cselekvő" külsővé tétele, a beszélő *a nyelv maga*[25]; az ember pedig, kinek „létezése tulajdonképpen a nyelvben való tartózkodás"[26], csupán *megfelel* a nyelvnek[27]. S a nyelv Heidegger-nél már korántsem az az úgyszólván matematikailag feltárható struktúra, aminek Husserl gondolta: a *költészet* itt a beszéd tiszta alakulata.[28]

Husserl eredetileg matematikusnak készült; a filozófiát Brentano hatása alatt választotta élethivatásul, a *Logische Untersuchungen*-t a Brentano-tanítvány Carl Stumpf-nak ajánlotta: fenomenológiája mélyen a Brentano-i gondolatrendszerben gyökerezik, még akkor is, ha némely tekintetben inkább tagadása mint folytatása annak. Ami Husserl sajátos platonizmusát illeti, itt *Bolzano* szemléletmódja volt (csakúgy, mint fogalomalkotásának számos részlete) konstitutív jelentőségű.[29] Husserl nem is fukarkodik az elismeréssel: a *Wissenschaftslehre*-ről, erről „a még korántsem eléggé értékelt, sőt, szinte egyáltalán nem használt"[30] műről úgy nyilatkozik, hogy „az a logikai »elemtan« dolgában mindent messze maga mögött hagy, amit a világirodalom rendszeres logikai vázlatokban kínálni tud"[31]. Mégis, nagy bizonyossággal kijelenthetjük, hogy Husserl antipszichologisztikus-platonisztikus fordulatában, a korai *Philosophie der Arithmetik* álláspontjának elhagyásában a legnagyobb szerepet Gottlob *Frege* játszotta.[32] Frege, miközben platonikus alapzatra törekedett helyezni a matematikát, matematikai pontosságú formát adott a platonizmusnak. A matematikának — a matematikának legalább! — örök és változhatatlan összefüggésekkel van dolga, nem pedig, vélte Frege, változékony fizikai vagy pszichikai alakulatokkal. A lelki jelenségek „ingadozó és meghatározatlan" volta — írja — „éles ellentétben áll a matematikai fogalmak és tárgyak határozottságával és szilárdságával. Hiszen hasznos lehet a matematikai gondolkodás során keletkező képzeteket és változásaikat szemlélni; de a pszichológia ne gondolja, hogy az aritmetika megalapozásához bármivel is hozzájárulhat. . . . A történeti szemléletmód, mely a dolgok keletkezését igyekszik meglesni és keletkezésükből lényegüket megismerni, bizonyosan nagyon jogosult

[24] Korábban (az írás bevezető részében, a 466. oldalon) azt mondtuk, hogy a platonizmus a hallgatás problémáját megoldja. Most látjuk: valójában úgy áll a helyzet, hogy az ontológiailag statikus világ, ill. abszolút érvényességű logika követelése — a jelentés használat-elméletének elvetésén át — mindenképpen a hallgatáshoz, a nyelvi megjelenítés lehetetlenné válásához vezet. A nemlétezők létezővé hiposztaziálása csak elhomályosítja, nehezebben felismerhetővé teszi ezt az összefüggést.

[25] Heidegger, „Die Sprache" (1950). In: *Unterwegs zur Sprache*. 2. kiad., Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1960. 14. skk. o.

[26] „der Mensch [hat] den eigentlichen Aufenthalt seines Daseins in der Sprache", uo. 159. o.

[27] Uo., 33. o.

[28] „Rein Gesprochenes ist das Gedicht." Uo., 16. o. — Lásd még különösen a „Die Sprache im Gedicht" és a „Das Wesen der Sprache" c. írásokat ugyanebben a kötetben.

[29] Nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy vajon a *Wissenschaftslehre*nek szerepe volt-e *Brentano* felfogásának alakulásában. Brentano azt állítja, hogy tulajdonképpen *nem* (l. O. Kraus-nak a *Psychologie vom empirischen Standpunkt* 1924-es kiadásához írt bevezetőjét, XLVI. sk. o.), meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ő közlései (és, furcsamód, legtöbb tanítványának közlései is), ha a felfedezés elsőbbségéről van szó, általában fenntartással kezelendők. Brentano fiatalkori előadásai mindenesetre könnyen ébreszthetnek Bolzano-asszociációkat. Az 1869-es metafizika-előadásokban például — amint arról C. Stumpf tudósít — Brentano úgy érvelt, hogy „ami evidens, az nem csak a mi értelmünk, hanem minden lehetséges értelem számára igaz, mivel éppenséggel nem más, mint magának a dolognak saját fénye. A pszichologizmustól tehát, mely — írja Stumpf — a logikai szükségszerűséget a pszichológiaiból akarja levezetni, [Brentano] oly messze volt, mint ég a földtől." (Stumpf, „Erinnerungen an Franz Brentano". Jelzett kiad., 101. o.) Nem kellett persze a *Wissenschaftslehre* olvasójának lenni ahhoz, hogy valaki e műből gondolatokat merítsen: Bolzano földalatti hatása nagyobb, mint azt szokásosan feltételezik. Német nyelvterületen elterjedt volt például egy filozófiai tankönyv, melyet a Bolzano-tanítvány R. *Zimmermann* írt. „Objektív értelemben vett tudomány"-ról, „magánvaló igazságok"-ról olvashatunk itt, és arról, hogy „a helyes gondolkodás formái szükségképpen nem csak az emberi gondolkodás vagy egyáltalán a gondolkodás formái, hanem magának az igazságnak feltételei . . ." (R. Zimmermann, *Philosophische Propädeutik II*. Wien, 1853 [változatlan utánnyomás 1858]. 5. o.)

[30] *Logische Untersuchungen I*. 1. kiad. 29. o., 2. jegyzet.

[31] Uo., 225. o.

[32] Husserl maga nem emlékezik meg ilyen súllyal Frege-ről. A *Philosophie der Arithmetik*-ban még meglehetős részletességgel bírálja őt, a *Logische Untersuchungen*-ban viszont csak két helyen utal rá: egyszer az első kötetben, ahol Frege *Grundlagen der Arithmetik*-ját (1884) mint „ösztönző írást" említi (és kijelenti: „Talán említenem sem kell, hogy ma már nem értek egyet azzal az *elvi* kritikával, melyet Frege antipszichologisztikus pozícióján a *Philosophie der Arithmetik*-ban . . . gyakoroltam." [169. o., 1. jegyzet]), és egyszer a másodikban, egy jelentéktelen terminológiai kérdés kapcsán (53. o.). A *Logische Untersuchungen* fogalom- és érvrendszere azonban helyenként oly feltűnően emlékeztet Frege-re, s a *Philosophie der Arithmetik* álláspontjának elhagyása időpontját tekintve (az 1891 és 1900 között publikált kisebb Husserl-írások tükrében) oly feltűnően Frege Husserl-kritikájához (A *Philosophie der Arithmetik*-ról írott recenzióhoz, 1894) kapcsolódik (vö. Dagfinn Follesdal, „Husserl und Frege". *Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse*. 1958. No. 2. 22. skk. o.), hogy azt kell mondanunk: Husserl (kiről kifejezetten tudjuk, hogy Frege *valamennyi* számottevő írását ismerte) itt valószínűleg túlbecsülte saját gondolati önállóságát.

valami; határai is vannak azonban. Ha a dolgok állandó folyamában semmi szilárd, semmi örök nem volna, a világ megismerése lehetetlenné válnék és minden összevisszaságba zuhanna."[33] Mert *van* a létnek nem-történeti, nem-változó síkja, czért beszélhetünk egyáltalán *igazság*ról: különben csak annyit mondhatnánk, hogy az emberek most ezt, most pedig azt *tartják* igaznak.[34] Másképpen: a pusztán igaznak-tartottal szembeállított *abszolút igaz* fogalmát követelni annyit tesz, mint statikus *létszférát* követelni.[35] Frege konstrukcióit a platonizmus módszerbeli alapgondolata — az állítmány alannyá változtatásának eszméje — hatja át. Híres *Begriffsschrift*-jében (1879) az ítéletet két összetevőre bontja: az ítélet *tartalmát* megkülönbözteti e tartalom *megítélésétől*. Tekintsük, Frege-vel, az „ellentétes mágnessarkok vonzzák egymást" kijelentést, de egyelőre még ne állítsuk és ne is tagadjuk a *hogy ellentétes mágnessarkok vonzzák egymást* körülményt: így nyerjük az ítélet tartalmát, melyet tehát önállóként, önmagában-valóként kell felfognunk, s melyet azután elismerhetünk vagy elvethetünk. Valamely ítélet tartalmát az ún. *tartalomvonás* [Inhaltsstrich] segítségével fejezhetjük ki: „—— *A*" azt jelenti, *hogy A;* s ha azt akarjuk jelezni, hogy *A*-t elismerjük, megítéljük, igaznak fogadjuk el, a tartalomvonást kiegészítjük az „|" ún. *ítéletvonás*sal [Urteilsstrich]: |—— *A*. A *Begriffsschrift* egyetlen állítmányt ismer, s azt az ítéletvonás fejezi ki; hagyományos alany és állítmány az ítélettartalomban összeolvad és alannyá lesz, mégpedig *nem-létező*, *nem-valóságos* alannyá — hiszen miféle létezés illetné meg, például, a *téves* ítéletek tartalmát?[36]

A matematika objektivitását bizonyítandó, Frege-nek a számok, közelebbről a *természetes számok* objektív voltát kellett kétségtelenné tennie, ehhez pedig választ kellett keresnie a „*Mi* a természetes szám?" kérdésre. Az *egy*-et, a *kettő*-t jó ismerőseinknek gondoljuk: a vizsgálódásnak itt *a nem-tudás tudását*[37] kell mindenekelőtt megszereznie. Mi az *egy?* Frege kérdése sajátosan a görög gondolkodás hangulatát idézi. — A *Grundlagen* megsemmisítő gúnnyal szól Mill-ről, aki szerint az aritmetika definíciói fizikai tények megfigyelésén alapszanak, a 2 = 1 + 1 definíció például azon, hogy egy kavics meg egy kavics az két kavics. Min alapszik akkor — kérdezi Frege — a *nulla* definíciója?[38] Mill a számokat *tulajdonságokként* fogta fel; mondjuk a *kettőt*-t a két darabból álló összetett dolgok tulajdonságaként. Frege ezzel szemben úgy érvel, hogy valamely dologhoz egyértelműen csak akkor rendelhetünk számot, ha tudjuk, milyen *szempontból* tekintjük azt: ugyanaz a kártyacsomag *egy* is és *harminckettő* is. (Így azt gondolhatnánk, hogy a szám valami *szubjektív*. A botanikus azonban — figyelmeztet Frege — valami *ténylegeset* akar mondani, amikor egy virág sziromleveleinek számát megadja; ez a szám éppúgy nem függ önkényétől, mint a virág színe. A szám nem fizikai tulajdonság ugyan, mégis valami objektív: „az objektívat — mondja Frege — megkülönböztetem a kézzelfoghatótól, térbelitől, valóságostól"[39].) Ha 1 *kártyacsomagban* 32 *lap* van, ez mindenesetre arra utal, hogy a *megnevezés* mikéntjének köze lehet a számossághoz; és így kézenfekvő a gondolat, véli Frege, hogy *a számosság megadásával valamely fogalomról teszünk kijelentést.*[40] Ha azt mondjuk, hogy „a Vénusz holdjainak száma 0", nem a Vénusz holdjairól állítunk valamit — ilyenek nincsenek is — hanem a „Vénuszhold" *fogalomról:* azt állítjuk, hogy e fogalom alá nem tartozik egyetlen tárgy sem. És most úgy látszik, máris szolgálhatunk a „0" definíciójával: valamely fogalomhoz a 0 szám járul, ha általában, bármi legyen is *a*, fennáll, hogy *a* nem tartozik e fogalom alá. Hasonlóképpen: valamely F fogalomhoz az 1 szám járul, ha nem áll fenn, hogy bármi legyen is *a*, *a* nem tartozik F alá, továbbá az „*a* az F alá tartozik" és „*b* az F alá tartozik" tételekből általában *a* és *b* azonossága következik.[41] És: az F fogalomhoz a 2 szám járul, ha van olyan *a* tárgy, amely az F alá tartozik olymódon, hogy az „F alá tartozó tárgy, de nem *a*" fogalomhoz az 1 szám járul; stb. — Ezek a meghatározások azonban elégtelenek: valójában csak a „-hoz a 0 szám járul", „-hoz az 1 szám járul"

[33] Frege, *Die Grundlagen der Arithmetik.* Breslau: Wilhelm Koebner, 1884. V. skk. o.

[34] „Logikai törvényeken — írja Frege — nem az igaznak-tartás [Fürwahrhalten] pszichológiai törvényeit értem, hanem az igaz-lét [Wahrsein] törvényeit. Ha igaz az, hogy 1893. július 13-án dolgozószobámban írok, miközben odakint üvölt a szél, akkor ez igaz marad, még ha minden ember hamisnak tartaná is később. Ha így az igaz-lét független attól, hogy valaki akként felismeri-e, úgy az igaz-lét törvényei nem pszichológiai törvények, hanem határkövek egy örök alapzatban, gondolkodásunk folyama által ellephetők, de arrébb nem mozdíthatók." (Frege, *Grundgesetze der Arithmetik I.* Jena: Hermann Pohle, 1893. XVI. o.)

[35] Mely szféra, természetesen, nem lehet a tapasztalati valóság része: „elismerem az objektív, a nem-valóságos tartományát" — jelenti ki Frege („ich erkenne ein Gebiet des Objektiven, Nichtwirklichen an"). *Grundgesetze*, id. kiad. XVIII. o.

[36] Feltűnő a Frege-i „ítélettartalom" azonossága a Meinong-féle „objektívum"-mal. Meinong egyébként csak igen későn, Russell közvetítésével figyelt fel Frege munkájára. „A közeljövő legsürgősebb és igen kecsegtető feladata lesz — írja ekkor — hogy e kiváló matematikus kutatásait tárgyelméleti szempontból méltassuk." Meinong, „Über die Stellung der Gegenstandstheorie". Hivatkozott kiad., 4. o. 2. jegyzet.

[37] *Grundlagen*, III. o.

[38] Uo., 11. o. — Említsük azért meg, hogy az általánosan elfogadott Mill-kép, melyet itt Frege is képvisel, korántsem hű. Mill matematikafelfogását győtrelmes felismerésekből született ellentmondások szabdalják elméleti mozaikdarabokra, s a késői Mill már éppenséggel egyfajta platonikus matematika-filozófiához közeledett. — Frege érveinek helyességén ez persze mit sem változtat.

[39] Uo., 35. o.

[40] Uo., 59. o. — „Fogalom" és „tárgy" Frege-i szembeállítására vonatkozóan részletesebben l. *Világosság* 1971/5. 271. o. 13. jegyzet.

[41] Uo., 67. o. — Az „általában" itt persze matematikai értelemben szerepel, azaz nem azt jelenti, hogy *általában*, hanem azt, hogy *kivétel nélkül*. — A fenti definíciók egyébként csak első pillantásra ingatják. Az „ezüstösen csillogó bolygó" fogalomhoz pl. az 1 szám járul, hiszen nem áll fenn, hogy bármi legyen is *a*, *a* nem tartozik az „ezüstösen csillogó bolygó" alá: igaz ugyan, hogy a *Föld* nem csillog ezüstösen, *Julius Caesar* pedig nem is bolygó, de a *Vénusz* minden feltételt teljesít; továbbá abból, hogy az *Esthajnalcsillag* is az „ezüstösen csillogó bolygó" fogalom alá tartozik, joggal következtetünk a Vénusz és az Esthajnalcsillag azonosságára.

stb. fordulatokat definiáltuk, az „*az a szám*, mely az F fogalomhoz járul" alakú kifejezéseket nem; a 0, 1 stb. *alanyi helyzetben* nem fordultak itt elő, ami azt jelenti, hogy nem rendelkezünk *újrafelismerési kritériumukkal;* azaz nem tudjuk eldönteni, hogy például a 2 az 1-gyel azonos-e. Törekedjünk — Frege-vel — a számokat önállóságukban megragadni! Olyan kifejezésekből kell kiindulnunk, amelyekhez újrafelismerési kritérium kötődhet. Írjunk fel tehát egy „az a szám, mely az F fogalomhoz járul, *ugyanaz, mint* az a szám, mely a G fogalomhoz járul" egyenlőséget, és vegyük észre, hogy ilyen egyenlőségek helyességét a számfogalom használata nélkül is be tudjuk látni: ha például lovashuszárokat szemlélünk, és megállapítjuk, hogy minden lovon ül huszár és minden huszár lovon ül, továbbá egy lovon sem ül egyszerre több huszár és egy huszár sem ül egyszerre több lovon („kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés"), akkor tudjuk, hogy ugyanannyi a huszár mint a ló; tehát az a szám, mely a „huszár" fogalomhoz járul és az a szám, mely a „ló" fogalomhoz járul — ugyanaz a szám. A számfogalmat így az egyenlőszámúság fogalmából nyerjük: az „ugyanannyi F van mint G" egyenlőségből annak a valaminek a meglétére következtetünk, *ami* az F-ek és G-k száma. Az eljárás logikailag feddhetetlen és nem is teljesen szokatlan: az *irány* fogalmához is úgy közelítünk, érvel Frege, hogy — a *párhuzamosság* fogalmát előfeltételezve — az „*a* egyenes iránya = *b* egyenes iránya" állítást az „*a* egyenes és *b* egyenes párhuzamosak" állítással definiáljuk, azután pedig úgy fejezzük ki magunkat, hogy *van* tehát valami, ami *a*-nak és *b*-nek közös iránya. Jó lenne persze tudni, hogy *mi* ez a valami: hiszen egyébként még azt sem tudjuk eldönteni, hogy vajon *a* iránya egyenlő-e — mondjuk — az időmértékes verseléssel: hiányzik az *irány* *á l t a l á b a n v e t t* fogalma. Ha ellenben tekintjük mindazokat az egyeneseket, amelyek *a*-val párhuzamosak, és az ezen egyenesek által alkotott *halmazt* nevezzük el *a* irányának, akkor *a* és *b* párhuzamossága esetén az *a*-val párhuzamos egyenesek osztálya és a *b*-vel párhuzamos egyenesek osztálya ugyanaz az osztály, vagyis *a* és *b* iránya egyenlő; a meghatározásból az is következik, hogy általában *az irány* nem más, mint *párhuzamos egyenesek osztálya*, s így az időmértékes verselés problémája nem merülhet fel.[42] Ha ezek után a „szám" imént adott definíciójára visszatekintünk, feltűnik, hogy az *általános* fogalomnak ott is híján maradtunk. Hasznosítsuk a most tapasztaltakat! Tekintsük mindazokat a fogalmakat, melyek F-fel egyenlőszámúak, melyek alá tehát ugyanannyi tárgy esik, mint F alá; e fogalmak összességét, *halmazát* nevezhetjük mármost az F-hez tartozó természetes számnak.[43] Dehát: *biztos*, hogy létezik ez a halmaz? Eddig nem szerepeltetett, jóllehet magátólértetődőnek látszó előfeltevést kell itt kihasználnunk: azt a feltevést, hogy tetszőleges fogalom esetén beszélhetünk e fogalom *terjedelméről*, arról a halmazról vagy osztályról[44], melyet a fogalom alá tartozó tárgyak alkotnak. Jelen esetben az „F-fel egyenlőszámú fogalmak" fogalmát képeztük, s ezzel egyszersmind adottnak tekintettük az F-fel egyenlőszámú fogalmak alkotta osztályt. — *Az aritmetika felépíthető akkor is*, ha ezt az előfeltevést *gyengítjük*, ha kikötjük, hogy csak meghatározott módon képzett fogalmakról térhetünk át az azoknak megfelelő osztályokra; Frege-t azonban a matematika objektivitásába vetett meggyőződése arra késztette, hogy a kérdéses feltevést *korlátozás nélkül* mondja ki[45]. A kételemű halmazok halmaza végeláthatatlan halmaz, létében át nem fogható: ha azonban a matematikai megismerés, ahogy Frege mondja, „olyan tevékenység, mely a megismertet nem teremti, hanem meglevőként ragadja meg"[46], úgy a halmaz számunkra-nem-befejezett volta annak *meglétét* nem érintheti. Frege látja, hogy előfeltevése nem tisztán matematikai (ill. logikai — Frege számára a matematika a logika ága): úgy fogalmaz, hogy *ő* ugyan logikainak gondolja azt, mégis, ez az a hely, ahol *döntésre* van szükség[47]. S ha Frege úgy döntött, hogy a fogalomról annak terjedelmére történő átmenet általánosan megengedett, ez a döntése súlyos következményekkel járt — hiszen, amint ezt azután ő maga megállapította: a Russell által felfedezett paradoxon forrása éppen itt található.[48]

„Russell úr — írja Frege — ellentmondásra bukkant, melyet itt ábrázolnunk kell. — Az emberek osztályát senki nem gondolhatja embernek. Olyan osztállyal van itt dolgunk, mely nem tartozik önmagához. Azt mondom tudniillik, hogy valami egy bizonyos osztályhoz tartozik, ha ama fogalom alá esik, melynek terjedelme éppen ez az osztály. Vegyük akkor most szemügyre az *osztály, mely nem tartozik önmagához* fogalmat! E fogalom terjedelme, ha beszélhetünk róla, ezek szerint nem más, mint az önmagukhoz nem tartozó osztályok osztálya. Nevezzük ezt az osztályt röviden K-nak. Kérdezzük most azt, hogy vajon ez a

[42] Uo., 74. skk. o.

[43] Uo., 79. sk. o. — A szám tehát fogalmak osztálya, de úgy is mondhatjuk, hogy *osztályok osztálya:* hiszen F és G egyenlőszámúsága nem mást jelentett, mint azt, hogy az F alá tartozó tárgyak osztálya és a G alá tartozó tárgyak osztálya ugyanannyi elemből áll. — Az egyes természetes számok definícióját könnyen megadhatjuk immár: így 0-n a nullelemű halmazok osztályát fogjuk érteni. Nullelemű halmaz definiálásához nincsen szükség a 0 fogalmára! Bármely önellentmondó tulajdonsággal olyan osztályt adunk meg, melynek nincsen eleme.

[44] „»fogalomterjedelem« helyett rövidség kedvéért az »*osztály*« kifejezést használjuk" — *Grundgesetze der Arithmetik II.* Jena: Hermann Pohle, 1903. 159. o.

[45] Abban a — technikailag bonyolultabb — formában, hogy „valamely egyenlőség általánosan érvényes voltát értékmenetek egyenlőségébe fordíthatjuk" *(Grundgesetze I.*, 14. o.); a fent jelzett feltevésről van itt azonban szó, hiszen a „fogalomterjedelmek" Frege meghatározása szerint „értékmenetek" (uo. X. o.).

[46] Uo., XXIV. o.

[47] Uo., VII. o.

[48] Lásd Frege 1902-ben Russell-hoz írt levelét, in: Jean von Heijenoort (ed.), *From Frege to Gödel.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967. 127. o.

K osztály önmagához tartozik-e? Tegyük fel először, hogy igen! Ha valami egy osztályhoz tartozik, akkor ama fogalom alá esik, melynek terjedelme ez az osztály. Ha tehát osztályunk önmagához tartozik, akkor olyan osztály, mely nem tartozik önmagához. Első feltevésünk így önellentmondáshoz vezet. Tegyük fel, másodszor, hogy K osztály nem tartozik önmagához, úgy ama fogalom alá esik, melynek terjedelme ő maga, tehát önmagához tartozik. Itt is, ismét, ellentmondás!"[49] Ha Russell és Frege felindultságának okát pontosan akarjuk érteni, a paradoxon logikán-kívüli jelentőségét kell szem előtt tartanunk. Hiszen, amint már utaltunk is rá, a kritikus előfeltevés gyengíthető, a paradoxon kikerülhető — Frege is, szinte napok alatt, talált megfelelő eljárást — s a matematika alapjai bonyolultabbá váltak ugyan, de korántsem inogtak meg. „Az ilyen ellentmondás csak azáltal válik érdekessé — mondja Wittgenstein — hogy kínozta az embereket, és ezáltal megmutatja, hogyan nőhetnek ki kínzó problémák a nyelvből; és hogy micsoda dolgok tudnak minket kínozni."[50] Ugyan mennyiben károsodott, a Russell-paradoxonnal, a matematika? Az önmagukat nem tartalmazó halmazok halmazáról le kellett mondani: de kinek hiányzott ez a halmaz? Kit zavart, kétezer éven keresztül, a hazug paradoxona: „Hazudok. — Tehát nem hazudok. — Tehát hazudok. — stb."? A Russell-paradoxon, amennyiben világossá tette, hogy matematikai objektumok léte vagy nemléte függ a hozzájuk vezető úttól, a platonizmus *filozófiai* álláspontját változtatta kétségessé. Hiszen platonizmust képviselt a fiatal Russell is, aki, a századforduló körül, éppen a matematikában próbálta újra megtalálni azt a rendet és biztonságot, melyet, egészen fiatalon, a kilencvenes évek Angliájában még valóságosnak tapasztalt.[51] „Realista voltam a skolasztikus vagy platonikus értelemben; úgy gondoltam — írja Russell —, hogy például az egész számok időtlenül léteznek. Amikor az egész számokat osztályok osztályaira sikerült visszavezetni, ezt a létezést átvittem az osztályokra."[52] Az 1902-ben befejezett *The Principles of Mathematics* platonizmusán a paradoxon tudata még csak rést ütött: a *tudat* fogalmáról Russell antipszichologisztikus magabiztossággal úgy nyilatkozik, hogy az „tökéletesen irreleváns"[53], a logikai következtetés vizsgálatából a „pszichológiai elemet" úgymond kirekeszti[54], filozófiai alapkategóriaként pedig a „*terminus*" [term] úgyszólván naiv-platonikus fogalmát vezeti be. „Bármit — írja — ami a gondolkodás tárgya lehet vagy előfordulhat valamilyen igaz vagy hamis kijelentésben vagy *egy*-nek számítható, *terminus*nak nevezek. Ez, ilymódon, a filozófiai szókincs legtágabb értelmű kifejezése. Az egység, egyed [individual] és létező [entity] szavak szinonímájaként használom. Az első kettő azt a tényt hangsúlyozza, hogy minden terminus *egy*, míg a harmadik arra a tényre utal, hogy minden terminus létezéssel bír, azaz *van* valamilyen értelemben. Ember, pillanat, szám, osztály, viszony, kiméra, vagy bármi más, ami említhető, bizonyosan terminus; és annak tagadása, hogy ez és ez a dolog terminus, mindig hamis lesz."[55] A terminusok *változhatatlanok* és *megsemmisíthetetlenek*.[56] —Hiába azonban a terminusok szilárd világa! Russellnak itt már ki kellett térnie a paradoxon okozta problémákra is, s a kritikai attitüd csakhamar teljes fordulathoz vezetett: 1905-re, a leírás-elmélet kidolgozásával, a platonizmus, Russell számára, minden logikai vonzerejét elveszítette.

Bolzano, Brentano vagy Husserl filozófiai rendszerében minduntalan ellentmondásokra bukkantunk — mondhatni kisszerű ellentmondásokra, hiszen világnézeti feszültségek itt a fogalomalkotás zavarosságában, pszichologisztikus és platonisztikus elvek keveredésében jelentkeztek. Meinong platonizmusa radikálisabb, már-már abszurd; ő igen különös fogalmakat vezet be, összefüggéseiket azonban nem vizsgálja, nem *építkezik* ezekre a fogalmakra: innen, hogy ellentmondásokba nem ütközik. Frege elméletében a kristálytiszta fogalomalkotás és érvelésmód oda vezet, hogy a filozófiai alapellentmondás is kristálytiszta, egyetlen pontba koncentrálható formában jelentkezik: a Russell-paradoxonban. Mi a platonizmus alapellentmondása? Az, hogy *ideális lét* és *empirikus szubjektum* között *kapcsolatot keres*. Már azzal, hogy filozófiailag *szólni* kíván az ideálisan fennállóról, lehetetlenre tör. Az önmagukat nem tartalmazó halmazok halmazáról *nem lehet beszélni*. Russell ún. *típuselmélete*, mellyel később a paradoxon fellépését kívánta megakadályozni, nem más, mint *nyelvi tilalmak* rendszere, a kifejezés lehetőségeinek módszeres szűkítése. A Russell-paradoxonhoz — így foglalhatjuk össze a helyzetet — a Frege—Russell-féle logika platonikus vonásai vezettek; magában a paradoxonban egy ellentmondásos

[49] *Grundgesetze II.*, 253. sk. o.

[50] Wittgenstein, *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik.* I. rész. I. Függelék. 13. §. — Ha Wittgenstein azt mondja, hogy a filozófiai problémák a nyelvből nőnek ki, ezzel nem lekicsinyelni, hanem közelebbről elhelyezni kívánja azokat. Wittgenstein-nál a nyelv az élet része.

[51] „A világ reménytelinek és szilárdnak látszott; valamennyien meg voltunk győződve arról, hogy a tizenkilencedik században kibontakozott fejlődés továbbtart, és hogy mi magunk is valami értékes alkotással fogunk e fejlődéshez hozzájárulhatni." — Russell, „My Mental Development". In: Schilpp (ed.), *The Philosophy of Bertrand Russell.* Id. kiad., I. köt. 9. o.

[52] Uo., 13. o.

[53] Russell, *The Principles of Mathematics.* Cambridge: University Press, 1903. 4. o.

[54] Uo., 33. o.

[55] Uo., 43. o.

[56] Uo., 44. o. — A Russell-féle „terminus" előképét G. E. Moore már 1899-ben megalkotta, a „fogalom" [concept] fogalmával. „A fogalmak a gondolat lehetséges tárgyai; ezzel a kijelentéssel azonban — írja Moore — nem definíciójukat szándékoztunk megadni. Pusztán annyit szögeztünk le, hogy a fogalmak kapcsolatba léphetnek gondolkodó elmékkel; és ahhoz, hogy erre *lehetőségük* legyen, már *lenniök* kell valamiként. Természetükre nézve közömbös, hogy gondol-e rájuk valaki. Változásra képtelenek . . . mint ahogyan a közöttük fennálló viszonyok (ezek végtelenül sokfélék) sem változhatnak." (Moore, „The Nature of Judgment". *Mind* 1899. 179. sk. o.)

világnézet logikai vetületét kell látnunk; és hangsúlyoznunk kell, hogy a paradoxon felfedezése világnézeti jelentőséggel bírt, hogy Russell típuselméletének és leírás-elméletének logikailag *ad hoc* voltában felemás világnézet tükröződött, és, végül, hogy a halmazelméleti paradoxonokat *radikális* módszerekkel elkerülő intuicionista-finitista matematikafelfogás szubjektivizmuson és relativizmuson alapszik. „Nincsenek nem-tapasztalt igazságok" — mondta az intuicionista *Brouwer*.[57] A fiatal Wittgenstein-t Frege és Russell logikája vezette el a filozófiához, és szimbolikus jelentőségűnek tartom, hogy amikor 1928-ban, sokévi szünet után, ismét filozófiával kezdett foglalkozni, a lökést megint a matematika, ezúttal azonban Brouwer egy előadása adta.[58]

Alkalmas itt Wittgenstein *Tractatus logico-philosophicus*-áról néhány megjegyzést tennünk. A *Tractatus* filozófiatörténeti helye sajátságos. Nem akadt filozófus, aki a művet egészében elfogadta volna, s ha egyes gondolataihoz egyfelől Russell, másfelől a Bécsi Kör tagjai mégis kapcsolódni tudtak, ez csak onnan volt, hogy tökéletesen félreértették azokat. Maga Wittgenstein sem maradt meg a *Tractatus* álláspontján: késői, nagyhatású filozófiájában korábbi nézeteit radikális kritikának vetette alá. A *Tractatus* megannyi tévedés. És mégis, amint azt John Passmore oly találóan írja, „sokan még most sem hajlandók elhinni, hogy Wittgenstein tévedései nem voltak valahogy bölcsebbek, áthatóbbak, mint kortársainak tévedései"[59]. Magam is e sokak közé tartozom! Úgy gondolom, hogy a *Tractatus* valami történelmileg alapvetőt, filozófiailag nem-esetlegeset fejez ki: platonisztikus-idealizáló reményeiben is csalatkozva, a klasszikus polgári világnézet vesz itt *végső* búcsút. A *Tractatus*-ban a polgári platonizmus már saját radikális tagadásával *együtt* jelentkezik, *a platonizáló antipszichologizmus a lingvisztikai-behaviorista antipszichologizmussal áll harcban*. Milyen jogon beszélünk a fiatal Wittgenstein filozófiájában platonizmusról? Triviális megállapítás, hogy a *Tractatus logico-philosophicus* rendszere nem ellentmondásmentes; nem mindegy azonban, hogy az ellentmondások szövevényében találunk-e valamilyen *szabályosságot*. Úgy gondolom, hogy a *Tractatus* pszichologizmus és antipszichologizmus küzdelmének színtere, ahol az antipszichologizmus tendenciája uralkodó; továbbá, az antipszichologizmuson belül, platonizmus és behaviorizmus küzdelmének színtere, ahol a platonizmus tendenciája uralkodó. — Pszichologisztikus motívum az individuális erkölcsi szubjektum — az „akaró" szubjektum — tételezése[60], vagy ama koncepció, mely szerint a jel oly módon válik a tény *képévé*, hogy a jel-elemek és a képelemek között *gondolati kapcsolatot* létesítünk, a jelet és a tárgyakat mintegy lelki aktusokban *egymáshoz rendeljük*[61]: a megismerő Én csak névleg hiányozhat itt, valójában kiküszöbölhetetlennek bizonyul. — Az antipszichologizmus jelenléte a műben közvetlenül világos. Wittgenstein programmatikus kijelentésén kívül — „A pszichológia nincs közelebbi rokonságban a filozófiával, mint bármely másik természettudomány"[62] — a *szubjektum kiküszöbölésének* eszméjére — „A gondolkodó, megjelenítő szubjektum nincsen"[63] — kézenfekvő itt utalnunk. Ami a platonizmus-motívumot illeti, a közvetlenül szembetűnő, ám másodlagos jelentőségű elemek — a lét két fokozatának megkülönböztetése[64], a Meinong-i „nur-möglich" használata[65] stb. — felsorolása helyett lényegesebb azt észrevennünk, hogy az *állandó formával* bíró világ eszméje a *Tractatus* legalapvetőbb gondolatai közé tartozik: és láttuk, hogy a platonizmus — lényegét tekintve — nem más, mint ezen gondolat kibontása. „Világos — mondja Wittgenstein —, hogy egy a valóságostól mégoly különbözőnek gondolt világban is kell lennie valaminek — egy formának —, ami benne és a valóságos világban közös. — Ez a szilárd forma a tárgyakból áll. — A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. — A szubsztancia az, ami függetlenül attól, hogy minek esete van, fennáll. [Die Substanz ist das, was unabhängig von dem was der Fall ist, besteht.] — [A szubsztancia] forma és tartalom. — Csak ha vannak tárgyak, lehet szilárd formája a világnak."[66] A szubsztancia fennáll, szilárd forma, de nem *puszta* forma, hanem tartalom is. A szubsztancia Wittgenstein-i fogalma kétségkívül platonisztikus. A szubsztancia az, amiről a logika szól. „A logika kikutatása *minden törvényszerűség* kikutatását jelenti. És a logikán kívül minden véletlen."[67] Ami a szubsztanciával szembenáll, az esetlegesen létező világ (a világ, *ahogyan* van, a „természet") minden szükségszerű összefüggést nélkülöz; a természet-

[57] L. pl. Brouwer, „Consciousness, Philosophy, and Mathematics". In: Benacerraf — Putnam (eds.), *Philosophy of Mathematics*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1964. 78. o.

[58] Pitcher, *The Philosophy of Wittgenstein*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1964. 8. o.

[59] Passmore, *A Hundred Years of Philosophy*. 2. kiad., Penguin Books, 1970. 351. o.

[60] Lásd 4.8. 1916-os naplóbejegyzés; továbbá *Tr.* 6.423, ahol Wittgenstein nem azt mondja, hogy akaró szubjektum *nincs*, hanem azt, hogy nem *beszélhetünk* róla. A szubjektum erkölcsi felelősségére vonatkozóan l. *Világosság* 1971/5. 268. o.

[61] *Tr.* 2.1511—2.1515, 3.11. — Érdekes a Husserl-gondolattal való rokonság, l. a 16-os jegyzetben jelzett helyet.

[62] *Tr.* 4.1121.

[63] *Tr.* 5. 631 — L. még *Világosság* 1971/5. 270. o.

[64] „*Egész* feladatom abban áll — írta Wittgenstein —, hogy a mondat lényegét megmagyarázzam. — Azaz, hogy minden ténynek, melynek képeként a mondat *van*, lényegét megadjam. — Hogy minden lét [Sein] lényegét megadjam. — (És itt a lét nem azt jelenti, hogy létezni [existieren] — akkor értelmetlen volna.)" — 22. 1. 1915-ös naplóbejegyzés.

[65] „Ami logikai, az nem lehet csak-lehetséges [nur-möglich]. "(*Tr.* 2.0121) — Meinong különbséget tett „Nurmöglichkeit" és „Auchmöglichkeit" között. Russell-en keresztül Wittgenstein mindenképpen kapcsolatba került Meinong írásaival; valószínű azonban, hogy ennél közvetlenebb összefüggést is feltételezhetünk Meinong és Wittgenstein viszonyában, különös tekintettel arra, hogy utóbbit a kezdeti filozófiai hatások még Ausztriában érték.

[66] *Tr.* 2.022, 2.023, 2.021, 2.024, 2.025, 2.026.

[67] *Tr.* 6.3.

törvények nem tükröznek lényegi viszonyokat,[68] s ha ilyeneket tükröznének, nem volnának megfogalmazhatók. Láttuk, hogy egy valóban következetes platonizmusnak le kell mondania az ideális létsík nyelvi megjelenítéséről. A *Tractatus* is némaságba torkoll: „Amiről nem lehet beszélni — így fejezi be művét Wittgenstein —, arról hallgatni kell." — Végül, a matematikával és logikával kapcsolatban, a *Tractatus* egy lingvisztikai-behaviorista felfogás kezdeteit tartalmazza. A matematikai műveletek végrehajtása nem előfeltételezi objektív-ideális összefüggések tudatos szemmeltartását: a matematikai szabályok a mindennapi nyelv használati szabályaiban gyökereznek, a matematikai műveleteket a *számlálás* — számszavakon végzett mechanikus nyelvi tevékenység — mintájára kell felfognunk.[69] A művelet jeleket jelekké alakít át. A művelet nem *feladatmegoldás;* fogalma nem utal *megértésre, elemzésre* vagy *választásra.* A művelet *cselekvési utasítás.*[70] A *szám* a számlálás műveletének *kitevője*[71] — nem önálló létező, hanem annak jelzése, hogy meghatározott műveletet *hányszor ismételtünk.* — A folytonosság a *Tractatus* és a késői Wittgenstein-i filozófia között éppen a matematika-felfogásban érhető a legközvetlenebbül tetten. A matematikai és logikai tevékenység — ezt mutatja majd meg Wittgenstein — sajátos *viselkedés,* mely társadalmilag rögzített normáknak felel meg. „És ezért tanulunk úgy számolni, ahogy tanulunk: végnélküli gyakorlással, könyörtelen pontossággal; ezért késztetnek kérlelhetetlenül arra, hogy az »egy«-re mindnyájan »kettő«-t, a »kettő«-re »három«-at mondjunk, stb."[72] A matematika nem a *számok* természettörténete[73], hanem az *emberi* természettörténet része[74]. Wittgenstein a logikai-matematikai szükségszerűséget *pszichológiai* szükségszerűségre vezeti vissza, a pszichológiaiból ugyanakkor kiiktatja a *gondolatit.* A logikai következtetésben a premisszák és a konklúzió *közé* nem ékelődik gondolati aktus, a konklúzió a premisszákra mint ingerre következik; a matematikai kérdésre a válasz gondolattalanul adódik, illetve a gondolkodás — mondjuk a matematikai bizonyításban — nem más, mint közvetítő láncszemek felbukkanása, s a bizonyítás nem a láncolat *értelmezése,* hanem maga a láncolat. „Nem valami a bizonyítás mögött levő, hanem a bizonyítás bizonyít."[75] A bizonyítás azáltal bizonyít, hogy *matematikai szokásainkra emlékeztet.* Szokásaink esetlegesek; másképp is számolhatnánk; logikánk másmilyen is lehetne. A világban semmi sem állandó: ha a filozófusok a matematikai létezők körében vagy a lélek bensejében mégis állandó elemeket kutattak, ezzel csak szellemi zavarokat idéztek elő. „A [matematikai] finitizmus és a behaviorizmus — írja Wittgenstein — egészen hasonló irányzatok. Mindkettő azt mondja: hiszen itt csak . . . Mindkettő tagadja valaminek a létezését, és mindkettő abból a célból, hogy a zavartól megszabaduljon."[76] Wittgenstein nem szüntette meg a filozófiát; ellenben új szakaszt nyitott a polgári filozófia történetében. A klasszikus polgári eszményeket — individuum, szabadság, racionalitás — az új filozófia a „zavar" kategóriája alá sorolja.

NYÍRI JÁNOS KRISTÓF

[68] *Tr.* 6.363—6.371.
[69] *Tr.* 6.233, 6.2331.
[70] *Tr.* 5.21—5.23.
[71] *Tr.* 6.021.
[72] Wittgenstein, *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik.* I. rész. 4. §.
[73] Uo., III. rész. 17. §.
[74] Uo., I. rész. 141. §.
[75] Uo., II. rész. 43. §.
[76] Uo., I. rész. II. függelék. 18. §.